

DOCUMENTATIEBLAD VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN DE NEDERLANDSE ZENDING EN OVERZEESE KERKEN

*JOURNAL FOR THE HISTORY OF DUTCH MISSIONS
AND OVERSEAS CHURCHES*

Redactie/*Editors*: dr Th. van den End (wnd voorzitter/*acting chair*,
secretaris/*secretary*), dr A.Th. Boone, dr A. Hoekema, Prof. dr P.N. Holtrop, dr
Chr.G.F. de Jong, dr H. Reenders.

Adviseurs van de redactie/*Advisors*: dr J.D. Bratt (Chr. Reformed Church), Prof.
dr I.J.M. Haire (Brisbane, Australia), Prof. dr J.W. Hofmeyr (Pretoria, S.A.),
Prof. dr J.A.B. Jongeneel (Utrecht, Neth.), Prof. dr K. Koschorke (München,
Ger.), dr S.H. Rae (Dunedin, N.Z.), Prof. dr G.J. Schutte (Amsterdam, Neth.),
Prof. R. Smith Kipp (Jambier, U.S.A.).

Het *Documentatieblad* verschijnt jaarlijks in april en oktober. Het wordt
uitgegeven door de "Stichting Werkgroep voor de Geschiedenis van de
Nederlandse Zending en Overzeese Kerken". Het adres van de administratie en
de redactie is: Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in
Nederland, Koornmarkt 1, Postbus 5021, 8260 GA Kampen, Nederland,
telefoon: 038 33 71 600, telefax 038 33 71 613.

De abonnementsprijs voor 2004 bedraagt € 22,50 voor Nederland, voor studenten
€ 15,-, voor instellingen € 25,-; losse nummers € 12,50, na ontvangst van een
acceptgirokaart te voldoen op postgiro 234641, t.n.v. Theol. Univ. Kampen,
onder vermelding van Documentatieblad. Abonnementen worden geacht met een
jaar te zijn verlengd als ze niet vóór 1 januari zijn opgezegd.

*The Journal (Documentatieblad) appears in April and October of each year. It
is published by "The Society for the History of Dutch Missions and Overseas
Churches". The address of both administration and editors is: Theologische
Universiteit van de GKN, Koornmarkt 1, Postbus 5021, 8260 GA Kampen, The
Netherlands, telephone: 038 33 71 600, telefax 038 33 71 613.*

*Subscription price is \$ 25,- a year (including surface-mail). Please make all
remittances (check) payable to the "Theologische Universiteit Kampen".
Subscription applications, changes of address, claims for missing numbers and
orders for single copies of current or back issues should be sent to the
administration of the Journal, address above. Claims for missing numbers will
be honoured without charge if made within two months following the regular
month of publication.*

Dienaren van Woord en Gouvernement
Predikanten en hulppredikers in Nederlands Oost-Indië
1820-1935

M. van Selm

Inleiding

Het was op donderdagmorgen den eenentwintigsten september van het jaar achttienhonderddrieënveertig, dat het aandoenlijk afscheid plaats had van mijne geliefde moeder en mijne zusters. Het zegt veel, met achterlating van zulke dierbare betrekkingen naar een verafgelegen en vreemd oord heen te gaan, ter aanvaarding zijner betrekking, in den weg der Goddelijke voorzienigheid aangewezen. Nimmer vergeet ik dat treurige gelaat, dat weenen en snikken van haar die mij eenmaal droeg onder het harte en die mij nu hare woning ziet verlaten, om zoo vele jaren achtereen mij niet weder aan hare zijde te aanschouwen.¹

Zo begint de dan 26-jarige Pieter Leonard de Gaay Fortman (1817-1876) het verslag van zijn reis van Nederland naar Nederlands-Indië. Hij heeft theologie gestudeerd in Leiden, is hulpprediker geweest in een drietal dorpen in Nederland, en is in februari 1843 benoemd tot predikant voor Indië. Welke van de op dat moment zestien predikantsplaatsen in Nederlands-Indië hem door de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië zal worden toegewezen, zal hij vernemen wanneer hij na een reis van vijf maanden in februari 1844 in Batavia aankomt.

Het wordt Banda Neira, hoofdeiland van een kleine eilandengroep in het verre oosten van de Indische archipel. De Banda-eilanden worden door passanten in talloze reisverslagen geroemd om hun natuurschoon, maar bij bestuursambtenaren en predikanten in Indië staat de eilandengroep bekend als een uiterst ongezond oord. Aard- en zeebevingen, uitbarstingen van de vulkaan Gunung Api en koortsepidemieën eisen met enige regelmaat hun tol onder de bevolking van de eilanden, terwijl de geïsoleerde ligging van de eilandengroep de inwoners voor nagenoeg alles – variërend van eerste levensbehoeften als rijst en sago tot post en nieuws van buiten – van onregelmatige aanvoer per schip van elders afhankelijk maakt.

---

1 Reisjournaal ds. P.L. de Gaay Fortman (september 1843 - februari 1844). Familiearchief De Gaay Fortman.

Wat bezielt de Hollanders die in de loop van de negentiende eeuw de reis naar Indië maken om er als predikant of hulpprediker aan het werk te gaan? Zoals alle vragen naar wat mensen in een lang vervlogen tijd dachten en verwachtten, is deze vraag niet eenvoudig te beantwoorden. Wel is het mogelijk in kaart te brengen onder welke arbeidsvoorwaarden predikanten en hulppredikers in Nederlands-Indië werkzaam waren.²

1. De Haagse Commissie

Na het faillissement van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) kwam met het bestuur over de koloniën ook de behartiging van de kerkelijke belangen in die koloniën in handen van de Nederlandse staat. In 1815 werd bepaald dat alle Indische kerkelijke zaken in Nederland in het vervolg zouden worden behandeld door tussenkomst van het departement van Koophandel en Koloniën, het latere ministerie van Koloniën. Op voordracht van dat departement en dat van Binnenlandse Zaken benoemde Koning Willem I een 'provisionele' commissie, die in Nederland de belangen van de Indische protestantse kerken ging behartigen.³ In 1820 werd de samenstelling van de commissie definitief geregeld en werden haar taken nader omschreven.⁴ De commissie kreeg de naam 'Commissie tot de zaken der Protestantsche Kerken in Nederlandsch Oost- en West-Indië', maar werd in de praktijk aangeduid als 'Indische Commissie' of, naar haar plaats van vestiging, 'Haagse Commissie'. Zij bestond uit zeven leden, maar kon worden uitgebreid met buitengewone leden of consulente. In de commissie hadden vijf dienstdoende predikanten zitting, onder wie q.q. de secretaris van de Algemene Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk, die van de Evangelisch-Lutherse Synode en die van het Provinciaal Kerkbestuur van Zuid-Holland. De commissie vertegenwoordigde de protestantse kerken in Indië bij de Algemene Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk door een commissielid af te vaardigen naar de jaarlijkse synodale vergadering.

De commissie werd onder het toezicht van het departement voor de zaken der Hervormde Kerk gesteld, dat zijn handelen diende af te stemmen op dat van het departement van Koloniën. De commissie rapporteerde over alle

---

2 Het vervolg van dit artikel is een bewerking van een deel van de inleiding van mijn proefschrift *De Protestantse Kerk op de Banda-eilanden 1795-1923. Een bronnenpublicatie* (2003), xxvi-xl. Voor uitvoeriger annotatie zij naar mijn proefschrift verwezen.

3 Zie over KB 4 sept. 1815 N° 5 C.W.Th. baron Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, *De Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië. Haar ontwikkeling van 1620-1939* ('s-Gravenhage 1947), 284-286.

4 KB 7 dec. 1820 N° 113, als bijlage II opgenomen in C. Lion Cachet, *Land en kerk in Nederlandsch-Indië. Historisch-staatsrechtelijke schets* (Leiden 1933), 130-134.

zaken die haar door deze departementen werden voorgelegd, en werd bevoegd verklaard voorstellen te doen in het belang van de Indische kerken. De commissie werd geacht geregeld schriftelijk contact te hebben met de kerken in Indië, en met bijbel- en zendingsgenootschappen, bestuurscolleges van protestantse kerkgenootschappen, theologische faculteiten en hoogleraren in Nederland. Daarnaast deed zij voordrachten voor de benoeming van predikanten voor Indië en bevestigde zij predikanten die door de Kroon voor Indië waren benoemd.

2. Instelling en werkzaamheden van het kerkbestuur

Het hoogste kerkelijk bestuur in Nederlands Oost-Indië werd gedurende de eerste decennia van de negentiende eeuw uitgeoefend door de kerkenraad van hoofdstad Batavia. Deze fungeerde nog, evenals in de VOC-periode, als adviesorgaan voor het koloniaal bestuur in algemene kerkelijke zaken en correspondeerde met de kerkenraden elders in Indië. Weliswaar werd in 1820 bepaald dat de protestantse kerken in Indië onder één bestuur zouden worden verenigd en in 1835 besloten dat de tot één kerkgenootschap verenigde protestantse gemeenten in Indië onder een te Batavia gevestigd kerkbestuur gesteld zouden worden,⁵ maar de instelling van dat bestuur en nadere regelgeving voor de organisatie van de Protestantse Kerk in Indië lieten op zich wachten. Afwijzende adviezen van de Raad van State over de instelling van een kerkbestuur, meningsverschillen bij het opstellen van een reglement voor de Protestantse Kerk en het moeizame verloop van de vereiste vereniging van de Hervormde en Lutherse gemeenten te Batavia zorgden voor vertraging. Pas in 1844 werd het in 1835 genomen besluit afgekondigd en in werking gebracht, tezamen met het in 1840 goedgekeurde 'Reglement op het Bestuur der Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië'.⁶

In deze 'grondwet van de Indische Kerk' werden de behartiging van de belangen van alle protestantse gemeenten in Nederlands-Indië en het algemeen toezicht op beheer, predikanten en kerkenraden opgedragen aan een kerkbestuur. Dit bestuur werd gevestigd te Batavia, benoemd door de gouverneur-generaal en stond onder voorzitterschap van een lid van de Raad van Indië

---

5 De betreffende zinsnede uit het KB van 1820 suggereert dat één centraal bestuur voor zowel Oost- als West-Indische protestantse kerken zou worden ingesteld. In KB 11 dec. 1835 N° 88 (Stbl. N.I. 1844 N° 34) wordt echter alleen over Oost-Indië gesproken.

6 KB 28 okt. 1840 N° 57 (Stbl. N.I. 1844 N° 34), met het voorbehoud dat het reglement vooralsnog niet van toepassing zou zijn op de Lutherse gemeente te Batavia. De tekst van het reglement is opgenomen als bijlage bij dit artikel. De vereniging van de Hervormde en Lutherse gemeenten te Batavia kwam in 1853-1854 tot stand. Van Boetzelaer, *Protestantsche Kerk*, 290-294. Lion Cachet, *Land en kerk*, 31-34.

– het belangrijkste adviescollege van de gouverneur-generaal – of “een ander aanzienlijk en invloed hebbend lid der protestantsche gemeente van Batavia.”⁷ In het bestuur hadden verder zitting de predikanten van Batavia, van wie één als vice-president en één als secretaris fungeerde, en drie vooraanstaande leden van de protestantse gemeente in de hoofdstad.

Met de plaatselijke kerkenraden droeg het kerkbestuur, in de woorden van artikel 4 van het reglement, “zorg voor de belangen, zoo van het christendom in het algemeen als van de protestantsche kerk in het bijzonder, de vermeerdering van godsdienstige kennis, de bevordering van christelijke zeden, de bewaring van orde en eendragt, en de aankweeking van liefde voor de regering en het land.” Dat betekende onder meer dat het bestuur de gouverneur-generaal adviseerde bij de plaatsing van predikanten, toezicht hield op de gang van zaken in de plaatselijke gemeenten, met de kerkenraden correspondeerde, en uitspraak deed bij onduidelijkheden of in conflicten. Het was daarenboven verplicht bij het gouvernement jaarlijks – vanaf april 1895 eens per twee jaar – een algemeen verslag van de godsdienstige en zedelijke toestand van de Protestantse Kerk in Nederlands-Indië in te dienen.

Bij de uitoefening van zijn werkzaamheden stond het kerkbestuur onder toezicht van de gouverneur-generaal. Aan hem behoorde het maatregelen voor te dragen wanneer gebreken werden ontdekt in de dienst bij Maleise protestantse gemeenten en het bestuur niet slaagde daarin zelf te voorzien, ambtsdragers nalatig waren in de vervulling van hun dienstwerk en schriftelijke vermaning door het bestuur zonder gevolg bleef, of kerkenraden onzorgvuldig waren in de zorg voor de openbare godsdienstbeoefening in hun gemeenten. Klachten van gemeenten, kerkenraden en predikanten werden behandeld door het kerkbestuur, maar tegen de uitspraak van het bestuur kon bij de gouverneur-generaal beroep worden aangetekend. Door het kerkbestuur opgestelde algemene reglementen moesten ter bekrachtiging aan de gouverneur-generaal worden voorgelegd. Ook had de gouverneur-generaal inzage in de correspondentie tussen het kerkbestuur enerzijds en het ministerie van Koloniën en de Haagse Commissie anderzijds. Voorstellen van het kerkbestuur waarop door de minister van Koloniën beslist moest worden, voorzag hij van zijn commentaar en advies. Aan stukken van het kerkbestuur die via het ministerie van Koloniën naar de Haagse Commissie werden doorgezonden, voegde de gouverneur-generaal geleidebrieven toe.

---

7 Volgens KB 11 dec. 1835 N° 88 kwamen alleen leden van de Raad van Indië voor het voorzitterschap van het kerkbestuur in aanmerking. Bij KB 2 juli 1849 N° 59 (Stbl. N.I. 1849 N° 51) werd deze bepaling verruimd.

Volgens artikel 3 van het reglement diende het kerkbestuur te opereren “in verband met” de Haagse Commissie. Dit verband werd in artikel 14 nader gepreciseerd als correspondentie, terwijl het bestuur in artikel 27 werd verplicht tot een geregelde berichtgeving over plaatsing, verplaatsing, overlijden en andere bijzonderheden van predikanten en gemeenten. Op zijn beurt ontving het kerkbestuur uit Nederland kerkelijke verordeningen, synodale handelingen en soortgelijke stukken, om zich daarnaar – voor zover in de Indische context mogelijk – te richten.

3. Kerkenraden

Het plaatselijk kerkelijk bestuur berustte bij de kerkenraden van de verschillende protestantse gemeenten in Indië, en werd in de artikelen 20 en 21 van het reglement op het bestuur van de Protestantse Kerk in Indië omschreven als “de zorg voor de uitoefening van de openbare godsdienst in zijne gemeente” en “het beheer [...] over alle zaken die onmiddellijk tot de inwendige orde en tucht der plaatselijke gemeenten betrekking hebben.” Werd met betrekking tot de taken van de kerkenraden in het oorspronkelijk reglement met deze algemene formuleringen volstaan, over hun positie was het duidelijk: de kerkenraden waren ondergeschikt aan het kerkbestuur en daaraan verantwoording schuldig. Zij waren verplicht om aan de aanschrijvingen van het bestuur te voldoen, in het bijzonder om ten spoedigste gevraagde informatie te verschaffen en verslagen toe te zenden. Voorstellen en vragen behoorden de kerkenraden voor te leggen aan het kerkbestuur, dat kon besluiten zich tot het gouvernement te wenden. De kerkenraden mochten niet rechtstreeks met het koloniaal gezag in Batavia corresponderen, tenzij het beroep tegen een beslissing van het kerkbestuur betrof. Wanneer kerkenraden of ambtsdragers nalatig waren in hun dienstwerk, konden zij daarover door het kerkbestuur worden vermaand of kon het bestuur maatregelen tegen de nalatige voorstellen aan het gouvernement te Batavia. Het dienstwerk van de tot de kerkenraad behorende ambtsdragers – predikanten, ouderlingen en diakenen – werd nader omschreven in een artikel dat in 1859 aan het reglement werd toegevoegd om de “onderlinge verhouding van de met de stoffelijke en geestelijke belangen der protestantse gemeenten in Nederlands-Indië belaste kollegiën en personen” beter te regelen.⁸ In dat artikel werd vastgelegd dat de predikant was belast met de verkondiging van het evangelie, de leiding van kerkdiensten en kerkenraadsvergaderingen, de bediening van doop en avondmaal, de inzegening van huwelijken, het catechetisch onderwijs en de pastorale zorg

---

8 KB 6 aug. 1859 (Stbl. N.I. 1859 N° 59).

voor de gemeente. In dit laatste werd hij bijgestaan door de ouderlingen, aan wie tevens het toezicht op het godsdienstonderwijs en de handhaving van orde en tucht werden opgedragen. De praktische zorg voor de armen in de gemeente berustte bij de diakenen. Zij werden belast met het dagelijks beheer van het diaconiefonds van de gemeente, het innen van alle voor de armen bestemde gelden, en “met het besteden van dit een en ander tot die godsdienstige en zedelijke einden, welke de christelijke gemeente voor hare armen beoogt.” De geestelijke verzorging van de armen werd aan de kerkenraad als geheel opgedragen, evenals het bepalen van collectiedoelen en de zorg voor de eigendommen van de diaconie.

De kerkenraden stonden niet alleen onder toezicht van het kerkbestuur te Batavia, maar ook onder dat van het bestuur van het gewest waarin de kerkenraad was gevestigd. Benoemingen van ouderlingen en diakenen gingen buiten het kerkbestuur om, maar moesten tot 1864 wel door de gewestelijke autoriteiten worden goedgekeurd. Overigens mocht goedkeuring alleen worden geweigerd “wanneer het onverhoopt mogt komen te gebeuren, dat de benoemde een persoon is die ter slechter naam of faam en niet als een rustig ingezetene bij het bestuur bekend staat; zullende in zoodanig geval de reden der weigering steeds in het daarop betrekkelijk besluit moeten worden uitgedrukt.”⁹ Alle voorstellen en verslagen van de kerkenraad behoorden door tussenkomst van het gewestelijk bestuur te worden ingediend. De enige twee uitzonderingen op deze regel waren de correspondentie tussen kerkenraden en kerkbestuur, die rechtstreeks verliep, en de verantwoordingen over de kerkelijke fondsen, die vanaf 1869 rechtstreeks aan de Algemene Rekenkamer van Nederlands-Indië gezonden moesten worden.¹⁰

4. Reglementen en bepalingen

4.1. Kerkelijk opzicht en kerkelijke tucht

In het reglement op het bestuur van de Protestantse Kerk in Nederlands-Indië was vastgelegd dat het kerkbestuur een reglement voor kerkelijk opzicht en kerkelijke tucht zou verzorgen. Dit werd opgesteld naar het voorbeeld van

---

9 GB 11 sept. 1862 N° 48 (Bijblad N° 1251). Zie voorts (de verwijzingen in) GB 27 apr. 1864 N° 21 (Stbl. N.I. 1864 N° 69).

10 GB 24 okt. 1845 N° 2 (Stbl. N.I. 1845 N° 27). Zie ook GB 23 dec. 1843 N° 9. Circulaire kerkbestuur Batavia 10 nov. 1870 N° 95 in AKB 373a. Extract-besluit Algemene Rekenkamer N.I. 11 juni 1869 N° 4062 in AKB 372b.

het voor de Nederlandse Hervormde Kerk geldende uit 1825, trad in 1854 in werking en bleef gedurende de negentiende eeuw ongewijzigd.¹¹

In het eerste hoofdstuk van dit reglement werd het door kerkbestuur en kerkenraden uit te oefenen opzicht gedefinieerd als een godsdienstig en zedelijk toezicht op zowel gemeenteleden als kerkelijke beampten, met als doel de handhaving van de leer van het evangelie en de bevordering van de 'zuiverheid van zeden'. Daaraan werd toegevoegd: "Dit toezigt strekt zich derhalve niet alleen uit over zoodanige wanbedrijven, welke de burgerlijke overheid straft, maar ook over ander ergerlijk wangedrag, zoomede over misdragingen en nalatigheid van kerkelijke ambtenaren in de waarneming hunner bedieningen. Daarentegen moeten gemelde kollegiën zich onthouden van inmenging in burgerlijk bestuur of burgerlijke regtspleging; voorts den toon en de houding van deze laatste, zooveel mogelijk, vermijden, terwijl derzelve leden zich als vaderlijke opzigtters, niet als regters, behooren te beschouwen. Bij de beoordeeling van strafbare handelingen zal door hen wel worden gelet op het onderscheid, hetwelk tusschen enkele misstappen en doorgaande onzedelijkheid of hebbelijke verkeerdheid moet worden gemaakt, zoomede op de ootmoedigheid in het belijden van schuld en de onderwerping dergenen die bestraft moeten worden, dan wel op hunne hardnekkigheid in het ontkennen of tegenstreven, en eindelijk op alle andere verliggende of verzwarende omstandigheden."

Het toezicht van de kerkenraad strekte zich uit over de leden van de plaatselijke kerkelijke gemeente en over alle kerkelijke beampten in die gemeente beneden de 'rang' van kerkenraadslid. Wanneer de raad daartoe aanleiding zag, kon een onderzoek naar hun handel en wandel worden ingesteld. Het onderzoek moest worden verricht door een commissie van twee kerkenraadsleden, volgens een in het reglement beschreven procedure van hoor en wederhoor. Na kennisname van het onderzoeksverslag van de commissie kon de kerkenraad besluiten het bij een namens de raad door de predikant gegeven "broederlijke vermaning" te laten, of een commissie uit de kerkenraad een "ernstige mondelinge bestraffing" te laten uitdelen. In ernstiger gevallen kon de kerkenraad besluiten de beklaagde de toegang tot het Heilig Avondmaal te ontzeggen, hetzij voor een vooraf vastgestelde periode, hetzij voor onbepaalde tijd ofwel tot voldoende blijken van beterschap zouden worden opgemerkt. Voor kerkelijke beampten betekende deze uitspraak tevens schorsing uit hun ambt, voor gemeenteleden (tijdelijk) verlies van andere aan het lidmaatschap verbonden rechten. Tegen de

---

11 Goedgekeurd bij KB 28 feb. 1854 N° 63, afgekondigd bij GB 14 mei 1854 N° 5 en gepubliceerd in *Staatsblad N.I.* 1854 N° 37.

uitspraak kon door de beklagde beroep worden aangetekend bij het kerkbestuur te Batavia.

Zaken van kerkelijke tucht met betrekking tot predikanten, hulppredikers, ouderlingen, diakenen en leden van het kerkbestuur behoorden direct voor het kerkbestuur gebracht te worden. Ook voor het onderzoek in deze zaken, te verrichten door een commissie uit het kerkbestuur, werd een procedure van hoor en wederhoor voorgeschreven. “Ergerlijke gedragingen” van ambtsdragers – zedelijk wangedrag, verwaarlozing van hun kerkelijke plichten, of openlijke weerspreking of bestrijding van de leer van het evangelie – konden worden bestraft met een schriftelijke vermaning. Wanneer deze bestraffing vruchteloos bleef, kon het kerkbestuur de gouverneur-generaal verzoeken een predikant of hulpprediker voor een bepaalde tijd te schorsen, met of zonder verlies van traktement, of hem uit zijn betrekking te ontslaan. Voor leden van het kerkbestuur die geen predikant waren en voor ouderlingen en diakenen kon alleen ontslag uit hun betrekking worden aangevraagd.¹²

Ingeval van schorsing van predikanten en hulppredikers werd de tijd gedurende welke zij geschorst waren niet meegeteld in de berekening van het aantal dienstjaren dat recht gaf op periodieke traktementsverhoging en dat de hoogte van hun pensioen bepaalde.¹³ Aan ontslag uit de kerkelijke bediening was ontzegging van de toegang tot het Heilig Avondmaal verbonden, die werd opgeheven wanneer de gestrafte voldoende beterschap toonde. Tegen het besluit van de gouverneur-generaal konden zowel de gestrafte als het kerkbestuur, door tussenkomst van de Haagse Commissie, bij de koning(in) beroep aantekenen. Dit beroep schorste de uitvoering van het besluit echter niet.

Kerkelijke geschillen, hetzij tussen ambtsdragers en colleges onderling, hetzij tussen ambtsdragers of colleges en hun gemeente, werden eveneens door het kerkbestuur behandeld. Het bestuur probeerde in eerste instantie het conflict in der minne te schikken. Wanneer dit niet mogelijk bleek, velde het kerkbestuur, na onderzoek van de kwestie door een commissie uit het

---

12 Uit niets blijkt dat deze bepaling na GB 27 apr. 1864 N° 21 (zie noot 9) werd aangepast. Na 1864 waren benoemingen van ouderlingen en diakenen derhalve niet meer onderworpen aan goedkeuring van de gewestelijke autoriteiten, maar moest ingevolge het reglement op kerkelijk opzicht en kerkelijke tucht op ontslag wegens wangedrag wel de goedkeuring van de gouverneur-generaal verkregen worden.

13 Aanvankelijk had schorsing alleen invloed op het pensioen, volgens KB 26 nov. 1863 N° 60 (Stbl. N.I. 1864 N° 68), art. 11b. Als gevolg van KB 25 feb. 1870 N° 19 (Stbl. N.I. 1870 N° 57) kreeg schorsing ook invloed op het tijdstip waarop een periodieke traktementsverhoging inging.

bestuur, een oordeel. Tegen deze uitspraak konden beide partijen beroep aantekenen bij de gouverneur-generaal.

4.2. *Gouvernementsvoorschriften*

Door het kerkbestuur opgestelde algemene kerkelijke reglementen, zoals dat voor opzicht en tucht, werden ter bekrachtiging aan de gouverneur-generaal voorgelegd of door zijn tussenkomst naar Nederland gezonden voor goedkeuring door de Kroon. Voordat hij tot bekrachtiging overging, won de gouverneur-generaal op voorgestelde bepalingen de adviezen in van de Raad van Indië en de directeur van het departement van Onderwijs, Eredienst en Nijverheid. Aan dit departement was vanaf 1866 de behartiging van kerkelijke zaken door het gouvernement te Batavia opgedragen.¹⁴

Naast kerkelijke reglementen waren vanzelfsprekend ook algemene gouvernementsbepalingen op kerkbestuur, kerkenraden en kerkelijke beampten van toepassing. Zij dienden zich te bewegen binnen het geheel van voorschriften en bepalingen die de Indische samenleving reguleerden, zoals het Regeringsreglement of Indische Staatsregeling, het Burgerlijk Wetboek en het Wetboek van Strafrecht voor Nederlands-Indië. Wel werden in verschillende reglementen voor kerkelijke instanties uitzonderingen gemaakt. Zo stond het reglement voor de postdienst in Nederlands-Indië portvrijdom toe voor de correspondentie van kerkenraden met het kerkbestuur en het gewestelijk bestuur. Ook waren verschillende kerkelijke stukken vrijgesteld van zegelrecht, een indirecte belasting die betaald moest worden over alle documenten die bestemd waren om als bewijsstuk te dienen.

Zoals eerder vermeld, waren kerkenraden bovendien verplicht zich te houden aan door het kerkbestuur in circulaires uitgevaardigde voorschriften. Daarbij kon het gaan om bepalingen van het gouvernement die door het bestuur bekend gemaakt werden, bijvoorbeeld met betrekking tot het doen van voorbede voor het staatshoofd in elke godsdienstoefening. Ook konden het richtlijnen zijn die door het bestuur zelf waren opgesteld, bijvoorbeeld met betrekking tot de inhoud van kerkelijke jaarverslagen.

Hoewel de belangrijkste gouvernementsbesluiten in de *Javasche Courant* en het *Staatsblad van Nederlands-Indië* gepubliceerd en de circulaires van het kerkbestuur de kerkenraden toegezonden werden, besloot het kerkbestuur in 1869 reglementen, gouvernementsbesluiten en circulaires te bundelen en in de vorm van een voorschriftenboekje de kerkenraden toe te zenden. Van

---

¹⁴ Zie voor de departementale structuur van het bestuur in Indië *Regeringsalmanak voor Nederlandsch-Indië 1912 I*, 25-26, 29, 381, 439.

deze *Verzameling der verordeningen betreffende de Protestantsche Kerken in Nederlandsch-Indië, vervaardigd onder toezigt van het bestuur over de Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië* (Batavia 1869) verscheen nog vier maal een geactualiseerde uitgave.¹⁵

5. Predikanten¹⁶

Het aantal predikantsplaatsen in Indië was in 1835 vastgesteld op zestien. Gedurende de negentiende eeuw werd dit aantal verschillende malen verhoogd. Tenslotte werd het in 1919 op 43 gebracht. Hoe het bij Koninklijk Besluit toegestane aantal predikanten over Indië werd verdeeld en over welke kerkelijke gemeenten het dienstwerk op een bepaalde standplaats zich uitstreckte, werd – nadat dat in 1835 voor de eerste maal bij Koninklijk Besluit was geregeld – bij besluit van de gouverneur-generaal vastgesteld. Wanneer in Indië behoefte aan de uitzending van nieuwe predikanten bestond, hetzij ter vervulling van ontstane vacatures, hetzij wegens uitbreiding van het aantal predikantsplaatsen, stelde de gouverneur-generaal de minister van Koloniën daarvan op de hoogte. Deze wendde zich daarop tot de Haagse Commissie met het verzoek kandidaten voor de benoeming tot predikant voor Indië voor te dragen. Over het algemeen waren de voorgedragenen reeds predikant in een Nederlandse gemeente, die – al of niet naar aanleiding van een wervende circulaire van de commissie – zelf naar de functie van predikant voor Indië hadden gesolliciteerd of daarvoor werden aanbevolen door het provinciaal kerkbestuur waaronder zij ressorteerden. Wanneer tegen de voordracht van de Haagse Commissie geen bezwaren bestonden, werd deze door de minister van Koloniën in de vorm van een concept-Koninklijk Besluit aan de Kroon voorgelegd. Op het benoemingsbesluit volgde bevestiging door de Haagse Commissie en vertrek naar Indië.

Bij aankomst in Indië wees de gouverneur-generaal de nieuwaangekomene een standplaats aan. Daarbij werd hij geadviseerd door het kerkbestuur. De voordrachten van het bestuur voor de plaatsing en overplaatsing van

---

15 De latere uitgaven dateren uit 1885 (hier in annotatie aangehaald als *Verordeningen 1885*), 1902, 1912 en 1931 (hier in annotatie aangehaald als *Voorschriften 1931*). Op de bundel uit 1912 verscheen in 1920 een supplement. De meeste besluiten die in de annotatie bij dit artikel worden genoemd, zijn in één of enkele van deze bundels terug te vinden.

16 Waar in het navolgende de jaartallen 1835, 1849 en 1860 worden genoemd, wordt bedoeld op resp. KB 11 dec. 1835 No. 88 (Stbl. N.I. 1844 no. 34), KB 3 aug. 1849 N° 64 (Stbl. N.I. 1849 N° 58) en KB 8 juni 1860 N° 74 (Stbl. N.I. 1860 N° 80). De regelgeving waarvan deze besluiten wijzigingen of nadere uitwerkingen waren, was vastgelegd in KB 5 okt. 1828 N° 205 (Stbl. N.I. 1829 N° 17). Van Boetzelaer geeft abusievelijk 15 als nummer van laatstgenoemd KB. *Protestantsche Kerk*, 363.

predikanten waren gebaseerd op de anciënniteit van de predikanten, en “vooral op hunne bekwaamheden en talenten, alsmede hunne meerdere of mindere geschiktheid voor eenige bijzondere gemeente.”¹⁷ In 1864 had het kerkbestuur op verzoek van de minister van Koloniën de kerkenraden in Indië geraadpleegd over de wenselijkheid predikanten voortaan door kerkenraden te laten beroepen, zoals in Nederland gebruikelijk was.¹⁸ Zo’n procedure werd in Indië niet haalbaar geacht: de noodzaak hoorders naar elders te sturen, zou kleinere gemeenten op hoge kosten jagen, terwijl predikanten mogelijk weinig genegen zouden zijn van een grote naar een kleinere gemeente te verhuizen en kleine gemeenten derhalve lang vacant zouden blijven. Vanaf 1901 werd wel gelet op de wens van de betrokken gemeente, door de kerkenraad of door een aanzienlijk aantal lidmaten van de gemeente kenbaar gemaakt.

5.1. Traktement en onkostenvergoeding

Vanaf de dag van inschepping naar Indië – het ministerie van Koloniën betaalde de reis – genoten de predikanten een voorlopige bezoldiging van *f* 150 per maand, die eindigde op de dag van ontschepping in Indië en waarop zij vóór hun vertrek naar Indië een voorschot ontvingen. De hoogte van het voorschot was aanvankelijk gerelateerd aan de grootte van het gezin waarmee de predikant naar Indië afreisde: vier maanden voor zichzelf, twee maanden voor hun echtgenote en één maand voor elk kind dat meereisde. In 1849 werd het voorschot op vier of zes maanden voorlopig traktement gebracht.¹⁹

Ter bestrijding van de kosten van uitrusting ontvingen de predikanten nog vóór hun vertrek een gratificatie van *f* 1.800. Bij aankomst in Indië kwam daar een tegemoetkoming in de kosten van vestiging bij. Deze tegemoetkoming was aanvankelijk afhankelijk van de gezinsgrootte: een ongehuwd predikant ontving *f* 750; een gehuwd predikant ontving *f* 900, te vermeerderen met 50% voor zijn echtgenote en met 10 tot 38% voor één tot acht kinderen. In 1849 werden beide gratificaties fors verlaagd en gereserveerd voor gehuwde predikanten: aan hen werd *f* 600 voor uitrusting

---

17 Art. 23 van het reglement op het bestuur van de Protestantse Kerk in Nederlands-Indië. W. van Lingen stelt dat “bij benoemingen, plaatsingen enz. niet zelden de voordrachten van het kerkbestuur te niet gedaan” werden. Van Lingen, *De Protestantsche Kerk in Nederlandsch Oost-Indië* (Baarn 1911), 14, zie ook 19. Volgens Van Boetzelaer week de gouverneur-generaal zelden van de voordrachten van het kerkbestuur af. *Protestantsche Kerk*, 372.

18 Circulaire kerkbestuur Batavia 2 juli 1864 N° 77. AKB 369.

19 Bij KB 8 jan. 1924 N° 18 (Stbl. N.I. 1924 N° 159) werd de voorlopige bezoldiging verhoogd tot *f* 250, maar werd bepaald dat deze pas bij aankomst in Indië werd uitbetaald.

en *f* 500 voor vestiging toegekend. Elf jaar later werd deze bezuinigingsmaatregel aangepast: vanaf juni 1860 ontvingen gehuwde predikanten voor uitrusting weer het oude bedrag van *f* 1.800 en voor vestiging *f* 1.500; ongehuwde predikanten ontvingen resp. *f* 1.200 en *f* 1.000.²⁰

Wanneer de predikanten de hun toegewezen standplaats bereikten en daar hun dienstwerk aanvaardden, werd de voorlopige bezoldiging vervangen door een maandelijks traktement. Ook daarbij werd aanvankelijk rekening gehouden met gezinsgrootte: bovenop een vast maandtraktement kwamen tot 1849 maandelijks toelagen van *f* 50 indien de predikant gehuwd was en *f* 10 voor elke zoon beneden de 15 en elke dochter beneden de 18 jaar oud.²¹ Voor de hoogte van het vaste traktement was van belang in welke klasse de predikant was ingedeeld of welke standplaats hij bekleedde. Het vaste maandelijks traktement voor alle predikanten van *f* 500 werd in 1835 namelijk vervangen door een indeling in drie klassen. Predikanten der 1ste klasse – voornamelijk op Java geplaatst – ontvingen een maandtraktement van ten hoogste *f* 500, die der 2de en 3de een traktement van ten hoogste *f* 400. In 1849 werd de rangschikking van de predikanten in drie klassen afgeschaft, maar een onderscheid in traktement bleef bestaan. De gouverneur-generaal bepaalde “naar gelang van de meerdere of mindere belangrijkheid der standplaatsen” of een predikant een jaartraktement van *f* 6.000, *f* 4.800 of *f* 3.600 ontving. De hoogste jaarwedde ging naar de predikanten te Batavia, Semarang en Surabaya. Na afschaffing van de laagste jaarwedde in 1860 bleef het principe gelijk: hoeveel predikanten welk traktement ontvingen, werd bij KB bepaald, en de gouverneur-generaal wees vervolgens aan welke predikanten welk traktement ontvingen. Pas na de eeuwwisseling werden alle predikanten op een aanvangstraktement van *f* 400 per maand gesteld.²²

---

20 Bij KB 21 juni 1919 N° 66 (Stbl. N.I. 1919 N° 653) werd de gratificatie voor de kosten van vestiging verlaagd tot *f* 1.000 voor gehuwde en *f* 500 voor ongehuwde predikanten. De tegemoetkoming in de uitrustingskosten werd bij KB 8 jan. 1924 N° 18 (Stbl. N.I. 1924 N° 159) verlaagd tot *f* 1.200, met 50% te vermeerderen wanneer de predikant samen met zijn echtgenote naar Indië vertrok of binnen een jaar na zijn vertrek door haar gevolgd werd.

21 Vanaf 1828 ontvingen de predikanten van de dag van ontschepping tot die van dienstaanvaarding de predikanten de helft van dit bedrag. In 1835 kwam de bepaling over een overgangperiode tussen voorlopig en vast traktement te vervallen, in 1849 vervielen ook de z.g. “vrouwen- en kindergelden” voor nieuwbenoemde predikanten.

22 GB 22 dec. 1906 N° 29. Zie ook KB 21 juni 1919 N° 66 (Stbl. N.I. 1919 N° 653). Ter vergelijking: gedurende de negentiende eeuw genoten assistent-residenten – Europese districtsbestuurders – op Java een salaris van *f* 500 tot *f* 700 per maand. De residenten van Batavia, Semarang en Surabaya verdienden vanaf 1865 met *f* 1.500 per maand het drievoudige van de predikanten aldaar. H.W. van den Doel, *De stille macht. Het Europese binnenlands*

Na vijf dienstjaren werd het aanvangstraktement verhoogd, hetgeen nogmaals gebeurde na het tweede en derde vijftal dienstjaren.²³ De predikanten op Java was, nog voordat in 1835 het onderscheid in traktementen werd ingevoerd, al een vijfjaarlijkse traktementsverhoging van *f* 150 per maand in het vooruitzicht gesteld, tegen *f* 100 per maand voor de predikanten elders. Na 1835 bleef aan het hogere traktement een hogere periodieke traktementsverhoging verbonden.

Alle predikanten hadden recht op vrije woning. Wanneer op hun standplaats geen woning – hetzij eigendom van de kerkelijke gemeente, hetzij door het gouvernement voor bewoning door de predikant beschikbaar gesteld – aanwezig was, konden de predikanten aanspraak maken op maandelijks vergoedingen voor huishuur. Voor Batavia, Semarang en Surabaya, en de plaatsen buiten Java waren huishuurvergoedingen van resp. *f* 120, *f* 100 en *f* 60 vastgesteld. Deze bedragen bleven als maxima gelden toen in 1849 het bepalen van de hoogte van de schadeloosstelling aan de gouverneur-generaal werd opgedragen, tot zij in 1860 werden verhoogd tot resp. *f* 160, *f* 130 en *f* 80 per maand. Uitbetaling van deze z.g. huishuurindemniteit vond plaats na afloop van de betreffende maand, op een verklaring van de predikant en overlegde bewijzen van huurbetaling. De verklaring behoorde door zowel de predikant als het hoofd van het plaatselijk bestuur en de voorzitter van de kerkenraad ondertekend te worden.²⁴

Reis- en verblijfkosten tijdens kerkelijke dienstreizen en reizen in verband met overplaatsing werden de predikanten vergoed overeenkomstig het reglement op de reis- en verblijfkosten van burgerlijke ambtenaren in Nederlands-Indië.²⁵

5.2. Verlof en pensioen

Vanaf de dag waarop zij hun dienstwerk aanvaardden, bouwden de predikanten verlofrechten op. Wanneer een predikant met verlof naar Europa vertrok, werd de standplaats die hij verliet, vacant. In die vacature werd zo

---

bestuur op Java en Madoera, 1808-1942 (Amsterdam 1994), 55, 88.

23 Vanaf 1917 (Stbl. N.I. 1917 N° 564) werd het traktement na elk viertal dienstjaren verhoogd. Vanaf 1925 (Stbl. N.I. 1925 N° 43) vonden de traktementsverhogingen plaats volgens een in de Bezoldigingsregeling Burgerlijke Landsdienaren (BBL) vastgesteld schema, waarbij na 19 dienstjaren het maximum van *f* 1.100 werd bereikt.

24 Voor de verklaring was bij GB 30 okt. 1837 N° 36 (Stbl. N.I. 1837 N° 54) een model vastgesteld. Bij GB 15 juni 1910 N° 37 (Stbl. N.I. 1910 N° 354) werden nadere bepalingen voor vrije woning en huishuurindemniteit gegeven. In 1925 werden deze vervangen door de z.g. 'Burgerlijke woningregeling' (Stbl. N.I. 1925 N° 555).

25 GB 17 dec. 1862 N° 32 (Stbl. N.I. 1862 N° 153a). In 1890 werd een nieuw reglement van kracht (Stbl. N.I. 1890 N° 209), in 1921 opnieuw (Stbl. N.I. 1921 N° 422).

spoedig mogelijk voorzien door de benoeming van een andere predikant.²⁶ Een van verlof naar Europa terugkerende predikant kreeg bij aankomst in Indië doorgaans een andere standplaats aangewezen dan de standplaats die hij vóór zijn vertrek bekleedde. Omdat bepaald was dat de predikant er na terugkomst in Indië in traktement niet op mocht achteruitgaan, werd gestreefd naar toewijzing van een standplaats die in traktementshoogte gelijk stond aan de door hem vóór zijn verlof verlaten standplaats. De noodzaak hiervan verviel toen in 1906 de traktementen van alle predikantsplaatsen gelijk getrokken werden. Het bleef echter ongebruikelijk dat een predikant na verlof in Europa terugkeerde op de standplaats die hij bij vertrek naar Europa verlaten had.²⁷

Verlof naar Europa en overplaatsing betekenden voor een predikantsgezin, evenals voor gezinnen van bestuursambtenaren en zendelingen, zowel afscheid van de bekende standplaats als afscheid van bezit. Omdat het meenemen van huisraad op de grote afstanden die naar Europa of naar een volgende standplaats moesten worden afgelegd, tijdrovend en kostbaar was, ging aan het vertrek een openbare vendutie vooraf: de verkoop van alle bezittingen, behalve de meest persoonlijke spullen. Door goede prijzen te betalen, hielpen collega's en andere bekenden ter plaatse de vertrekkende collega en vriend aan financiële armslag om de kosten van inrichting op de nieuwe standplaats te betalen.

Na een diensttijd van ten minste tien jaren – in eerste instantie gerekend vanaf de dag van vertrek naar Indië, maar sedert 1849 gerekend vanaf de dag van aankomst in Indië – konden de predikanten aanspraak maken op een pensioen uit 's lands kas en een door het gouvernement voor hen en hun gezin betaalde terugreis naar Nederland. Predikanten die vanwege geestelijke of fysieke gezondheidsproblemen ongeschikt werden verklaard voor verdere dienst in Indië konden na een diensttijd van ten minste vijf jaar aanspraak maken op pensioen.²⁸

De hoogte van het pensioen werd aanvankelijk bepaald door het aantal dienstjaren en de burgerlijke status van de predikant: elk jaar Indische dienst gaf gehuwde predikanten recht op *f* 100 pensioen, ongehuwde predikanten

---

26 GB 5 juli 1854 N° 13 (Stbl. N.I. 1854 N° 52).

27 Zie onder meer kerkenraad Banda aan kerkbestuur Batavia, Banda Neira 31 okt. 1870 N° 20. Afschrift in AKB 388. Kerkbestuur Batavia aan kerkenraad Banda, Batavia 14 dec. 1870 N° 109. AKB 373a. Not. kr. Banda 15 apr. 1915. AKB 400.

28 Art. 8 van KB 26 nov. 1863 N° 60 (Stbl. N.I. 1864 N° 68). Bij KB 8 maart 1904 N° 44 (Stbl. N.I. 1904 N° 223) werden bepalingen vastgesteld voor onderstand aan Europese burgerlijke ambtenaren, inclusief predikanten, die (bijvoorbeeld wegens het niet voldoen aan de bepaling rondom lengte van diensttijd) niet in de termen vielen om pensioen te ontvangen.

ontvingen een bedrag van *f* 80 voor elk dienstjaar. In beide gevallen gold een maximum van *f* 3.000. In 1849 werd het onderscheid tussen gehuwde en ongehuwde predikanten losgelaten, maar werd aan predikanten die tijdens hun laatste twee dienstjaren de hoogste jaarwedde ad *f* 6.000 hadden ontvangen boven het vaste pensioenbedrag van *f* 100 per dienstjaar een uitkering van *f* 20 per dienstjaar toegekend. Dit onderscheid bleef gehandhaafd toen in 1863 de pensioenen werden verhoogd: predikanten die gedurende hun laatste twee dienstjaren een traktement van *f* 500 hadden genoten, ontvingen voor elk dienstjaar *f* 140 pensioen tot een maximum van *f* 2.800 bij 20 of meer jaren dienst. De overige predikanten ontvingen voor elk dienstjaar *f* 120 tot een maximum van *f* 2.400.²⁹

Voor de berekening van het aantal dienstjaren – van belang voor zowel periodieke traktementsverhogingen als het pensioen – golden strikte regels: vroegere dienst in Nederland telde niet mee, alleen de Indische dienstjaren telden; buiten Nederlands-Indië doorgebrachte verloftijd telde voor de helft mee (met een maximum van een jaar) wanneer het een verlof wegens ziekte betrof, overige buiten Indië genoten verloven telden niet mee; en binnen Indië doorgebrachte verloven telden mee tot een maximum van zes maanden. De periode waarin een predikant wegens wangedrag geschorst was geweest, werd niet meegerekend.³⁰

Bij terugkeer naar Nederland konden gepensioneerde predikanten een voorschot van vier maanden op hun pensioen ontvangen. Wanneer zij zich na terugkeer in Nederland (opnieuw) aan een gemeente verbonden, ontvingen zij zowel het voor die gemeente gebruikelijke traktement als het hun toegekend Indisch pensioen. Bij herplaatsing in Indië werd het Indisch pensioen opgeschort voor de duur van het als predikant aldaar genoten traktement. In 1902 werd daaraan toegevoegd dat voor de toekenning van periodieke traktementsverhogingen de dienstjaren na herbenoeming zouden worden beschouwd als voortzetting van de vroegere dienstjaren.³¹

---

29 KB 26 nov. 1863 N° 60 (Stbl. N.I. 1864 N° 68). Bij KB 21 juni 1919 N° 66 (Stbl. N.I. 1919 N° 653) werd het nominaal maximum vervangen door de bepaling dat voor de berekening van het pensioen ten hoogste dertig dienstjaren konden meetellen. Het pensioenbedrag van *f* 140 per dienstjaar werd gereserveerd voor hen die gedurende ten minste twee jaar de derde vierjaarlijkse traktementsverhoging ontvangen hadden, de overigen ontvingen *f* 120.

30 KB 3 aug. 1849 N° 64 (Stbl. N.I. 1849 N° 58), KB 26 nov. 1863 N° 60 (Stbl. N.I. 1864 N° 68), KB 25 feb. 1870 N° 19 (Stbl. N.I. 1870 N° 57). Voor de predikanten die na 1 februari 1925 in Indische dienst traden, werd het pensioen geregeld volgens het Indisch Burgerlijk Pensioenreglement (KB 2 dec. 1926 N° 29, Stbl. N.I. 1926 N° 550).

31 KB 30 juli 1892 N° 38 (Stbl. N.I. 1892 N° 221) en KB 27 dec. 1902 N° 39 (Stbl. N.I. 1903 N° 149).

Gedurende hun diensttijd waren de predikanten verplicht bij te dragen aan het Indisch civiel weduwen- en wezenfonds, dat hun echtgenotes en hun eventuele kinderen na hun overlijden een inkomen garandeerde. De hoogte van deze contributies werd bepaald door de hoogte van het traktement, aangezien volgens het reglement van het fonds een percentage van het traktement moest worden afgedragen.³² Op de traktementen van predikanten die vóór hun vertrek naar Indië predikant in de Nederlandse Hervormde Kerk waren geweest, werd jaarlijks een bedrag van f 10 tot f 30 ingehouden voor de algemene weduwen- en wezenbeurs van de Nederlandse Hervormde Kerk. In 1907 werd voor de bij de Protestantse Kerk in Indië in dienst getreden Hervormde predikanten deelname aan de beurs facultatief gesteld.³³

6. Hulppredikers

Volgens Van Boetzelaer had men zich bij de inrichting van de Protestantse Kerk in Indië in de eerste helft van de negentiende eeuw gericht op de organisatie “van een kerk voor de in Indië tijdelijk vertoevende of daar blijvende Europeanen, met als aanhangsel de Maleisch en Portugeesch sprekende gemeenten”.³⁴ Aan andere dan Europese gemeenteleden werd in elk geval niet meer gewijd dan een bepaling in artikel 10 van het reglement op het bestuur van de Protestantse Kerk in Nederlands-Indië die de zorg voor de Maleise dienst in het bijzonder aan kerkbestuur en kerkenraden aanbeval. In 1870 werd daarin verandering gebracht met de aanstelling van tien hulppredikers “ter voorziening in de godsdienstige behoeften van inlandsche christengemeenten in Nederlandsch-Indië”.³⁵ Zij werden hulppredikers der 2de klasse genoemd, om hen te onderscheiden van de drie hulppredikers (der 1ste klasse) die in 1864 voor de verzorging van de Europese gemeenten te Kupang (Timor), Bonthain (Sulawesi) en Benkulu (Sumatra) waren

---

32 ‘Reglement voor de oprigting van een Weduwen- en Weezenfonds voor civile ambtenaren’, vastgesteld bij besluit van Commissarissen-Generaal over Nederlands-Indië 10 juni 1817 N° 26 (Stbl. N.I. 1817 N° 37). Nieuwe reglementen werden vastgesteld bij GB 28 feb. 1836 N° 66 (Stbl. N.I. 1836 N° 21), GB 20 dec. 1854 (Stbl. N.I. 1854 N° 93) en KB 17 mrt. 1913 N° 32 (Stbl. N.I. 1913 N° 359). Zie voorts over het fonds tussen 1817 en 1836 P.H. van der Kemp, *Oost-Indië's inwendig bestuur van 1817 op 1818* ('s-Gravenhage 1918), 6-46.

33 Eerdere bedragen waren vastgesteld bij GB 5 feb. 1831 N° 7, GB 10 feb. 1852 N° 3 en in het reglement op de Algemene Weduwenbeurs uit 1888.

34 Van Boetzelaer, *Protestantsche Kerk*, 304.

35 KB 22 dec. 1867 N° 4 (Stbl. N.I. 1870 N° 71), in 1918 ingetrokken en met terugwerkende kracht tot 1 januari 1917 vervangen door KB 21 dec. 1917 N° 24 (Stbl. N.I. 1918 N° 248). Van Boetzelaer noemt abusievelijk 154 als nummer van eerstgenoemd KB. *Protestantsche Kerk*, 347.

aangesteld en aan wie in 1874 een vierde hulpprediker voor Depok en Tugu (Java) werd toegevoegd.³⁶

De standplaatsen van de hulppredikers der 2de klasse werden, evenals die van de predikanten, vastgesteld bij besluit van de gouverneur-generaal. Bepalingen voor de aard en omvang van hun werkzaamheden werden ondergebracht in een door de gouverneur-generaal vastgesteld “Reglement op het hulppredikerschap en het inlandsch leeraarsambt bij de inlandsche christengemeenten in Nederlandsch-Indië”.³⁷

Aanvankelijk konden uitsluitend zendelingen tot hulppredikers benoemd worden, maar vanaf 1901 kwamen voor het hulppredikerschap in aanmerking die personen “van wie het blijkt, dat zij tot de uitoefening van het leeraarsambt door de commissie tot de zaken der protestantsche kerken in Nederlandsch-Oost- en West-Indië of door het bestuur der protestantsche kerk in Nederlandsch-Indië bekwaam en gerechtigd zijn verklaard, met dien verstande, dat zendelingen de voorkeur zullen genieten.”³⁸

De aspirant-hulppredikers behoorden zich derhalve bij de Haagse Commissie of bij het kerkbestuur te vervoegen voor een akte van bekwaamheid als hulpprediker. Hun werd een examen afgenomen om vast te stellen of zij over voldoende kennis van één of meer inlandse talen beschikten, bekend waren met de geschiedenis van de bijbelboeken, de bijbelse geschiedenis en de geschiedenis van de christelijke kerk kenden, kennis van de christelijke geloofs- en zedenleer bezaten, en de beginselen van de praktische godgeleerdheid, in het bijzonder de catechetiek, beheersten. Kandidaten die dit examen met goed gevolg aflegden, werden in een openbare godsdiensttoefening tot hulpprediker bevestigd en ontvingen de begeerde akte. Het kerkbestuur behield zich het recht voor die aspirant-hulppredikers van het examen vrij te stellen “omtrent wier bekwaamheid op andere wijze voldoende waarborgen zijn verkregen en die reeds vroeger in behoorlijken vorm in het leeraarsambt zijn bevestigd.”³⁹

---

36 KB 26 nov. 1863 N° 60 (Stbl. N.I. 1864 N° 68) en GB 13 okt. 1864 N° 28 (Stbl. N.I. 1864 N° 156). KB 15 sept. 1873 N° 18 (Stbl. N.I. 1874 N° 126) en GB 29 juli 1874 N° 10 (Stbl. N.I. 1874 N° 196). De betrekking van hulpprediker der 1ste klasse werd ingetrokken bij KB 1 aug. 1886 N° 16 (Stbl. N.I. 1887 N° 28).

37 Staatsblad N.I. 1870 N° 125. Bij GB 30 juni 1926 N° 52 (Bijblad N° 11089, gewijzigd bij Bijblad N° 11924) werd een nieuw reglement vastgesteld.

38 KB 29 apr. 1901 N° 46 (Stbl. N.I. N° 246).

39 “Bepalingen betreffende het examen ter verkrijging van het getuigschrift van bekwaamheid als hulpprediker ten dienste der inlandsche christengemeenten”, vastgesteld in de vergadering van het kerkbestuur van 14 jan. 1873 en gewijzigd bij besluit van het kerkbestuur van 4 sept. 1884 N° 102. *Verordeningen 1885*, 102-103.

Aan het einde van de negentiende eeuw werden voorzieningen getroffen voor de vergoeding van opleidingskosten van hulppredikers aan genootschappen en verenigingen die zich de opleiding van de hulppredikers voor de inlandse protestantse gemeenten ten doel gesteld hadden.⁴⁰

6.1. *Traktement en onkostenvergoeding*

Wanneer bij Koninklijk Besluit de benoeming tot hulpprediker had plaatsgevonden en de nieuwbenoemde naar Indië vertrok, trad hij in het genot van een voorlopig traktement van *f* 50 per maand en vrije overtocht naar Indië. Aanvankelijk gold voor de hulppredikers, evenals voor de predikanten, dat op het voorlopig traktement een voorschot van vier of zes maanden ontvangen kon worden. In 1874 werd deze termijn voor hulppredikers teruggebracht tot twee maanden,⁴¹ terwijl in 1877 het voorlopig traktement tot *f* 100 per maand werd verhoogd.⁴² De hulpprediker ontving ook een gratificatie bij wijze van tegemoetkoming in de kosten van uitrusting en vestiging. Deze gratificatie was in eerste instantie voorbehouden aan gehuwde hulppredikers, die *f* 200 ontvingen. Een tiental jaren later werd de gratificatie voor gehuwde hulppredikers op *f* 600 gesteld, die voor ongehuwde op *f* 400. De tot hulpprediker benoemde zendeling die op het moment van zijn benoeming al in Indië verbleef, ontving uitsluitend een gratificatie van *f* 200.⁴³

Vanaf de dag waarop de hulpprediker zijn dienstwerk aanvaardde, genoot hij een maandelijks traktement van *f* 150 en vrije woning of een schadeloosstelling voor huishuur ad *f* 25 per maand. Bij ‘getrouwe pligtsbetrachting’ werd het traktement elke vijf jaar met *f* 40 verhoogd, totdat een maximum maandtraktement van *f* 270 was bereikt. Bij hen die vóór hun benoeming tot hulpprediker als zendeling-leraar in Indië werkzaam waren geweest, werd voor het ingaan van deze periodieke traktementsverhoging hun vroegere diensttijd meegeteld.⁴⁴

In 1917 werd bepaald dat de hulppredikers in Indië “zolang, zij, in afwachting van het ontstaan eener te vervullen plaats, met voorloopige

---

40 KB 11 jan. 1882 N° 7 en 8 mrt. 1883 N° 17 (Stbl. N.I. 1899 N° 29), vervangen door achtereenvolgens KB 25 nov. 1903 N° 44 (Stbl. N.I. 1904 N° 116) en KB 26 apr. 1919 N° 81 (Stbl. N.I. N° 485).

41 KB 3 aug. 1874 N° 28 (Stbl. N.I. 1874 N° 250).

42 KB 7 juni 1877 N° 9 (Stbl. N.I. 167).

43 KB 22 dec. 1867 N° 4 (Stbl. N.I. 1870 N° 71). KB 7 juni 1877 N° 9 (Stbl. N.I. 167).

44 KB 31 okt. 1872 N° 41 (Stbl. N.I. 1873 N° 9). Vanaf KB 11 dec. 1880 N° 26 (Stbl. N.I. 1881 N° 93) werd deze diensttijd ook bij de berekening van het pensioen meegeteld. Zie over zendelingleraren (1854-1864) Van Boetzelaer, *Protestantsche Kerk*, 344-347 en S. Coolsma, *De zendingseeuw voor Nederlandsch Oost-Indië* (Utrecht 1901), 682.

werkzaamheden worden belast” *f* 150 per maand zouden genieten; het vaste traktement werd tot *f* 200 ’s maands verhoogd, de periodieke traktementsverhoging op *f* 50 gebracht en vierjaarlijks toegekend, en de huishuurindemniteit op *f* 50 gesteld.⁴⁵ In 1925 werden ook de hulppredikers onder de Bezoldigingsregeling Burgerlijke Landsdienaren (BBL) gebracht: als aanvangsbezoldiging werd hun *f* 230 toegekend; de maximale bezoldiging na 19 dienstjaren bedroeg *f* 600 per maand. Het maandelijks traktement van hulppredikers die met de leiding van een kweekschool voor de opleiding van inlands leraars (STOVIL) waren belast, was *f* 50 hoger. Aanvankelijk was besloten dat de hulppredikers geen aanspraken op buitenlands verlof en op pensioen konden doen gelden. In 1872 werden de voor predikanten bestaande bepalingen rondom buitenlands verlof en pensioen ook op de hulppredikers van toepassing verklaard.⁴⁶ Daaraan werd in 1901 toegevoegd dat het pensioen van hulppredikers ten hoogste *f* 1.000 voor twintig dienstjaren bedroeg. Voor elk ontbrekend dienstjaar diende het pensioen met 1/20 te worden verminderd. Voor elk dienstjaar boven de twintig werd het pensioen met *f* 30 verhoogd, tot een maximum van *f* 1.300.⁴⁷ Voorts waren op de hulppredikers – evenals op de predikanten – de voor Indische ambtenaren geldende bepalingen voor reis- en verblijfkosten en het weduwen- en wezenfonds van toepassing.

6.2. *Werkzaamheden*

In artikel 1 van het reglement op het hulppredikerschap en het inlands leraarsambt uit 1870 werden aan de hulppredikers “de werkzaamheden verbonden aan het herders- en leeraarsambt op hunne standplaats, [...] het bezoeken van de tot hun ressort behorende gemeenten en de opleiding van inlandsche jongelieden tot het leeraarsambt” opgedragen.⁴⁸ Hieraan werd elders in het reglement toegevoegd, dat de hulppredikers ieder afzonderlijk waren belast met het toezicht op de kerkelijke aangelegenheden van de inlandse gemeenten in hun ressort. De hulppredikers waren bevoegd tot bediening van de sacramenten.

Tezamen vormden de hulppredikers een commissie van hulppredikers, die eenmaal per jaar in conferentie bijeenkwam. Het voorzitterschap van deze commissie was aanvankelijk opgedragen aan de oudste dienstdoende predikant in het gewest. Vanaf 1926 maakten naast de hulppredikers ook de

45 KB 21 dec. 1917 N° 24 (Stbl. N.I. 1918 N° 248).

46 KB 22 dec. 1867 N° 4 (Stbl. N.I. 1870 N° 71), KB 31 okt. 1872 N° 41 (Stbl. N.I. 1873 N° 9).

47 KB 19 aug. 1901 N° 41 (Stbl. N.I. N° 379).

48 Stbl. N.I. 1870 N° 125. Dit reglement werd vervangen door GB 30 juni 1926 N° 52 (Bijblad N° 11089).

predikant of predikanten van de hoofdplaats van het gewest deel uit van de commissie van hulppredikers, berustte het voorzitterschap van de commissie bij de daartoe door het kerkbestuur aangewezen predikant en werd het secretariaat behartigd door de jongste in het gewest aanwezige predikant. Wanneer de hulppredikers niet in commissie of conferentie bijeen waren, werden de bevoegdheden van de commissie door een uit de predikant(en) van de hoofdplaats en enige nabij wonende hulppredikers bestaande ‘beperkte commissie’ uitgeoefend.

De commissie examineerde de kwekelingen voor het ambt van inlands leraar, wees de verschillende inlands leraars een standplaats aan, en droeg zorg voor de handhaving van het reglement op de uitoefening van kerkelijk opzicht en kerkelijke tucht bij de inlandse gemeenten in het gewest. In 1926 werd aan het takenpakket van de commissies van hulppredikers expliciet de bespreking en behartiging van de belangen van de verschillende hulppredikersafdelingen in het gewest toegevoegd; ook werd hun opgedragen “de bespreking van maatregelen om belangstelling te wekken voor den geestelijken arbeid in de uitgebreide organieke afdelingen der hulppredikers” en “de bespreking en de behartiging van de belangen der scholen en inrichtingen tot ziekenverpleging, die staan onder het toezicht en de leiding der predikanten en hulppredikers.”⁴⁹

Bij de uitoefening van hun werkzaamheden stonden de hulppredikers onder het toezicht van de predikanten in het gewest waarin zij werkzaam waren. Deze waren verplicht de hulppredikersstandplaatsen in hun gewest een aantal malen per jaar te bezoeken, van hun bevindingen met betrekking tot de hulppredikers en hun werk verslag te doen aan het kerkbestuur, en voor hen als tussenpersoon te fungeren voor de indiening van verslagen en verzoeken aan dat bestuur. De hulppredikers waren onderworpen aan dezelfde bepalingen omtrent kerkelijk opzicht en kerkelijke tucht als voor de predikanten waren vastgesteld. Omdat uit de aard van hun aanstelling bij inlandse gemeenten te verwachten was dat zij in nauwer contact met de inlandse bevolking zouden komen dan de predikanten, werd het hun daarenboven, op straffe van ontzetting uit hun ambt, uitdrukkelijk verboden “zich met de zaken van het bestuur in te laten, of van de bevolking eenige onbetaalde diensten, tot welk doeleinde ook, te vorderen.”⁵⁰

---

49 GB 30 juni 1926 N° 52 (Bijblad N° 11089).

50 Art. 9 van KB 22 dec. 1867 N° 4 (Stbl. N.I. 1870 N° 71). In KB 21 dec. 1917 N° 24 (Stbl. N.I. 1918 N° 248), dat vanaf 1917 de aanstelling van hulppredikers regelde, was deze bepaling niet meer opgenomen.

7. Inlandse gemeentevoorgangers en onderwijzers

Al voordat de “verplichting om inlanders tot leeraars te vormen en op te leiden” in 1870 officieel op de schouders van hulppredikers werd gelegd,⁵¹ vond in de Molukken opleiding van inlandse leraars plaats. In 1819 had ds. J. Kam te Ambon een ‘Instituut tot opleiding van bekwame medehelpers’ opgericht.⁵² Na diens overlijden vestigde zendeling B.N.J. Roskott er in 1835 een kweekschool voor inlandse onderwijzers, bekostigd door het Nederlands Zendinggenootschap (NZG).⁵³ Aan Roskotts instituut ontvingen aanvankelijk 12 tot 18 kwekelingen tegelijk, later (veel) meer, gedurende een periode van gemiddeld 3 jaar een opleiding tot zowel gemeentevoorganger als schoolonderwijzer. Het curriculum omvatte vakken als de Maleise taal, schrijven, rekenen, algemene en bijbelse geschiedenis, algemene en bijbelse aardrijkskunde, zingen en fluitspelen. Tussen de ochtend- en avondlesuren door bekwaamden de kwekelingen zich in het verbouwen van groenten in de bij het instituut aangelegde tuin, houtbewerking en ander praktisch handwerk. Enige ervaring in het lesgeven deden de kwekelingen op in een lagere school in Mardika (Ambon-stad). Wanneer een kwekeling geschikt werd geacht voor plaatsing aan het hoofd van een gouvernements- of zendingsschool in een dorp ergens in de Midden- of Zuid-Molukken, nam een nieuwe leerling diens plaats op de kweek- annex kostschool in.

In de nasleep van een conflict tussen Roskott, het NZG en het gouvernement werd de kweekschool in 1864 opgeheven. In 1874 werd te Ambon een nieuwe kweekschool voor inlandse onderwijzers opgericht, maar die voorzag uitsluitend in de opleiding van onderwijzers voor het openbaar (gouvernements) onderwijs. Volgens de bepalingen uit 1870 kwam de opleiding van gemeentevoorgangers in handen van individuele hulppredikers, die daartoe ieder maximaal vier leerlingen toevertrouwd kregen. In 1885 werd de opleiding van alle kwekelingen voor het inlandse leraarsambt in de residentie Ambon bij wijze van proef aan één hulpprediker toevertrouwd.⁵⁴ Dat leidde tot de oprichting van een school tot opleiding van inlandse leraars (STOVIL). In 1886 werd te Tomohon (Manado) een soortgelijke kweekschool gevestigd, te Kupang (Timor) in 1902.⁵⁵

51 Art. 3 van KB 22 dec. 1867 N° 22 (Stbl. N.I. 1870 N° 71).

52 I.H. Enklaar, *Joseph Kam. 'Apostel der Molukken'* ('s-Gravenhage 1963), 57, 114-115. H. Kroeskamp, *Early schoolmasters in a developing country: a history of experiments in school education in 19th century Indonesia* (Assen 1974), 61-62. G.P.H. Locher plaatst de oprichting van Kams instituut abusievelijk in 1821. *De kerkorde der Protestantse Kerk in Indonesië. Bijdrage tot de kennis van haar historie en beginselen* (Amsterdam 1948), 67.

53 Coolsma, *Zendingseeuw*, 679-681. Kroeskamp, *Early schoolmasters*, 66-75.

54 GB 11 apr. 1885 N° 3.

55 Van Boetzelaer, *Protestantsche Kerk*, 377. Zie ook art. 6 van GB 30 juni 1926 N° 52 (Bijblad

7.1. Opleiding inlands leraars

Voor de opleiding, werkkring en verplichtingen van de inlands leraars werden door het kerkbestuur in 1873, 1880 en 1891 bepalingen vastgesteld.⁵⁶ Jongens die voor de opleiding tot inlands leraar in aanmerking wilden komen, meldden zich daarvoor bij de hulpprediker van het ressort waarin zij woonden. Aanvankelijk was de hulpprediker belast met zowel het beoordelen van de geschiktheid van de aspirant-kwekeling als diens opleiding. Vanaf 1891 werd de procedure iets ingewikkelder: de aspirant-kwekeling diende zich bij de hulpprediker van zijn ressort te vervoegen voor een getuigschrift over zijn karakter, godsdienstzin en zedelijk gedrag; vervolgens werd hij door de hulpprediker die in het ressort met de opleiding van de kwekelingen was belast, onderzocht op verstandelijke ontwikkeling en aanleg; wanneer dat onderzoek uitmondde in een geschiktverklaring werd de aspirant-kwekeling door deze hulpprediker aan het kerkbestuur voorgedragen voor benoeming tot kwekeling.

Wanneer aspirant-kwekelingen geschikt bevonden werden voor de opleiding, werden zij gedurende een periode van ten minste vijf jaar onderwezen. Dat onderricht beperkte zich aanvankelijk tot een korte uiteenzetting van het wezen van het evangelie, een overzicht van de inhoud van de bijbelboeken, de hoofdtrekken van de bijbelse geschiedenis – in het bijzonder het leven van Jezus – en de beginselen van de christelijke geloofs- en zedenleer. In 1891 werden daaraan oefening in het lezen en verklaren van bijbelgedeelten, m.n. uit de historische boeken van het Nieuwe Testament, en in het catechiseren en preken toegevoegd. Ook diende hen een “kort overzicht van de geschiedenis der christelijke kerk, inzonderheid der kerkhervorming tot verklaring van den oorsprong en de beginselen van het protestantisme” te worden bijgebracht.⁵⁷

In deze zes vakken werd de kwekeling na vijf jaar, of zoveel langer als de hulpprediker nodig achtte, door de commissie van hulppredikers in het ressort geëxamineerd. Wanneer de kwekeling dit examen met goed gevolg aflegde, ten minste 22 jaar oud was en een bewijs van lidmaatschap van een protestantse gemeente gedurende ten minste twee jaren overlegde, werd hij op voordracht van de betrokken commissie van hulppredikers door het kerkbestuur tot inlands leraar benoemd. Nadat de commissie van

---

N° 11089). In 1913 werd bovendien overwogen te Banda Neira een school voor de opleiding van uit de zuidelijke Molukken afkomstige inlandse onderwijzers te vestigen. Not. krv. Banda 18 aug. 1913. AKB 400.

56 De bepalingen uit 1873 en 1880 zijn opgenomen in *Verordeningen 1885*, 117-119, die uit 1891 in *Voorschriften 1931*, 162-164.

57 Citaat uit art. 3 lid e van de door het kerkbestuur in 1891 vastgestelde bepalingen.

hulppredikers hem een standplaats had aangewezen, werd hem een bezoldiging van landswege toegekend.⁵⁸ Door de hulpprediker in wiens ressort de nieuwbenoemde inlands leraar was geplaatst, werd hij met oplegging der handen bevestigd.

De inlands leraars werden belast met de ‘herderlijke zorg’ voor een gemeente, de leiding van de godsdienstoefeningen, het godsdienstonderwijs aan de jeugd en het inzegenen van huwelijken. Zij waren niet bevoegd tot het bedienen van doop en avondmaal. Aanvankelijk was vastgelegd dat het kerkbestuur een inlands leraar, in overleg met de hulpprediker en de predikanten in diens ressort, na drie jaar diensttijd deze bevoegdheid kon toekennen. In 1891 werd de termijn van drie jaar losgelaten; de bevoegdheid werd door het kerkbestuur, op voorstel van de hulpprediker of predikant van het ressort, toegekend wanneer dit om bijzondere redenen nodig bleek. In 1916 werd besloten alle inlands leraars na tien jaar trouwe dienst de bevoegdheid tot sacramentsbediening toe te kennen, maar het duurde nog verscheidene jaren voordat dit besluit ook daadwerkelijk ten uitvoer werd gebracht.⁵⁹

7.2. *Guru jemaat en tua agama*

In plaats van een inlands leraar kon aan het hoofd van een inlandse gemeente ook een *guru jemaat* staan. Deze inlandse godsdienstonderwijzer was niet aan een kweekschool opgeleid en door het kerkbestuur benoemd, maar had zijn opleiding genoten bij een hulpprediker en was op diens voordracht door de predikant-voorzitter van de commissie van hulppredikers tot gemeentevorganger benoemd.⁶⁰ In plaats van een traktement ontving de *guru jemaat* een toelage uit de fondsen van de gemeente die hij diende, bij ontoereikendheid daarvan uit ’s lands kas. Aan het verlenen van een toelage uit ’s lands kas verbond het gouvernement de voorwaarde dat het door de *guru jemaat* gegeven godsdienstonderwijs door ten minste 10 leerlingen

---

58 Aanvulling op het reglement op het hulppredikerschap en het inlands leraarsambt (Stbl. N.I. 1870 N° 125) bij GB 19 juli 1881 N° 5 (Bijblad 3786). De bezoldiging van de inlands leraars werd vanaf 1925 geregeld in de Bezoldigingsregeling Burgerlijke Landsdienaren (BBL).

59 Coolsma verbindt aan het bedienen van de sacramenten door inlands leraars een benoeming tot *wakil pandita* (plaatsvervangend of waarnemend hulpprediker), maar bewijs daarvoor ontbreekt. *Zendingseeuw*, 684. Zie voorts Locher, *Kerkorde*, 76.

60 De opleiding van *guru jemaat* werd in 1927 ondergebracht in scholen te Tual en Ambon, waaraan ook een z.g. ‘normaalleegang’ voor de opleiding van onderwijzers voor het seculier onderwijs verbonden was. T.J. van Oostrom Soede, *Verslag der Protestantsche Kerk van Nederlandsch-Indië in het ressort Gouvernement der Molukken over het jaar 1928* (Weltevreden 1929), 15-16, 36-39.

moest worden gevolgd.⁶¹ In gemeenten in de Molukken waarin niet aan deze voorwaarde kon worden voldaan, werden door de predikant van Ambon z.g. *guru injil* of *utusan injil* aangesteld, bezoldigd uit het aan het eind van de negentiende eeuw te Ambon opgerichte Centraal Evangelisatiefonds.⁶² In hun werkzaamheden konden inlands leraars en *guru*'s worden bijgestaan door een aantal – volgens de bepalingen van het kerkbestuur ten hoogste vier – mannelijke lidmaten van de gemeente. Deze werden *tua agama* (letterlijk: geloofsoudsten) genoemd, en werden op voorstel van hulppredikers door de predikant-voorzitter van de conferentie van hulppredikers benoemd. Zij werden wel omschreven als kerkenknechts: “zij zijn meestal de rechterhand des voorgangers in de filiaalgemeenten, collecteeren bij de godsdienstoefeningen, en zorgen dat het kerkgebouw in goeden staat blijft. Soms vervangen zij den voorganger tijdelijk bij ongesteldheid of afwezigheid, althans wanneer zij de noodige capaciteiten bezitten om het werk aan den gang te houden.”⁶³

8. Herziening van de verhouding tussen kerk en staat in Indië

Uit het voorgaande blijkt dat de bemoeienis van de overheid met de Protestantse Kerk in Indië groot was. Te groot, meenden sommigen, daarbij wijzend op het huns inziens principieel onjuiste van overheidsbemoeienis met kerkelijke zaken en op de – in vergelijking met die van de Protestantse Kerk – veel minder van het gouvernement afhankelijke positie die de Rooms-Katholieke Kerk in Indië innam.⁶⁴ In de tweede helft van de negentiende eeuw werd daarom een aantal malen, van verschillende kanten, gepoogd tot ‘meerdere scheiding van kerk en staat’ te komen. Voorstellen tot herziening van de relatie tussen kerk en staat in Indië waren onderwerp van uitvoerige correspondentie tussen de minister van Koloniën, de Raad van State, de Haagse Commissie, de gouverneur-generaal, de Raad van Indië, de directeur van het departement van Onderwijs en Eredienst te Batavia en het kerkbestuur. Omdat de vereiste overeenstemming tussen Kroon en kerkbestuur – in 1854 was in het Regeringsreglement bepaald dat voor wijziging van de bestaande organisatie van christelijke kerkgenootschappen in het koninkrijk de goedkeuring van zowel de Kroon als het bestuur van het betreffende kerkgenootschap noodzakelijk was – niet werd bereikt, leden deze pogingen om tot reorganisatie van de Protestantse Kerk in Indië te

---

61 Bijblad N° 6992.

62 Coolsma, *Zendingseeuw*, 684-687.

63 Coolsma, *Zendingseeuw*, 684-685. Zie ook Van Oostrom Soede, *Verslag Molukken 1928*, 52-53.

64 Van Boetzelaer, *Protestantsche Kerk*, 300-303. Lion Cachet, *Land en kerk*, 28-58 en 135-136.

komen echter telkens schipbreuk op weerstand vanuit de Indische Kerk zelf.⁶⁵

Om uit de impasse te komen, werd in 1910 in Nederland een staatscommissie ingesteld die tot taak kreeg de koningin te adviseren over maatregelen tot herziening van de verhouding tussen het gouvernement en de Protestantse Kerk in Indië “met het doel aan die kerk door meerdere zelfstandigheid betere gelegenheid te geven zich naar den eisch van haar eigen leven te richten.”⁶⁶ In april 1913 kwam de commissie met haar eindrapport, waarin zij schetste in welke zin de bestaande Protestantse Kerk volgens haar diende te worden gereorganiseerd om grotere zelfstandigheid te bereiken. Het rapport ging vergezeld van bijlagen waarin de commissie een volledig stel reglementen voor een volgens het commissierapport gereorganiseerde Protestantse Kerk aanbood.⁶⁷ Door tussenkomst van de gouverneur-generaal en het kerkbestuur werden rapport en bijlagen verspreid onder de predikanten, hulppredikers en kerkenraden in Indië, terwijl gemeenteleden via hun kerkenraden een door het kerkbestuur opgestelde brochure over de reorganisatievoorstellen ontvingen. Daarenboven verscheen een brochure van de hand van de naar Indië teruggekeerde predikanten W.F. Breijer en J. Rooker, beide tijdens verlof in Nederland in 1910 tot lid van de staatscommissie benoemd, waarin de reorganisatievoorstellen nader werden toegelicht.

De voorstellen van de staatscommissie werden eerst, aan de hand van een door het kerkbestuur opgestelde vragenlijst, besproken in speciaal voor dat doel door de kerkenraden belegde Europese gemeentevergaderingen. Ook vonden ressortsvergaderingen – bijeenkomsten van kerkenraden en kerkelijke gemachtigden uit het ressort van een predikant – en afdelingsvergaderingen – door hulppredikers geleide bijeenkomsten van inlands leraars en vertegenwoordigers van kerkenraden uit het hulppredikersressort – plaats. Daarop volgden kringvergaderingen, vergelijkbaar met in Nederland gebruikelijke classicale vergaderingen. Tenslotte werd in 1916 te Batavia een Grote Vergadering gehouden, waaraan werd deelgenomen door dertien stemhebbende leden die door de kringvergaderingen waren aangewezen. Met toenmalig predikant van Banda ds. G.C.A.A. van den Wijngaard als secretaris, onder voorzitterschap van de

---

65 Van Boetzelaer, *Protestantsche Kerk*, 294-300 en 309-339. Lion Cachet, *Land en kerk*, 82-88. Locher, *Kerkorde*, 45-49.

66 Van Boetzelaer, *Protestantsche Kerk*, 382.

67 Zie voor de hoofdpunten uit het rapport van de staatscommissie Van Boetzelaer, *Protestantsche Kerk*, 384-389 en 401-402. Lion Cachet, *Land en kerk*, 88-92 en 102-103. Locher, *Kerkorde*, 49-52.

president van het kerkbestuur en in aanwezigheid van de overige leden van het kerkbestuur als adviserende leden, formuleerden zij een oordeel over de reorganisatievoorstellen van de staatscommissie. In avondvergaderingen werden de belangen van de niet-Europese ressorten, afdelingen en gemeenten besproken.

Op basis van het in de Grote Vergadering besprokene ontwikkelde het kerkbestuur zijn eigen voorstellen, die het in 1919 bij de regering indiende. De Grote Vergadering maakte bezwaar tegen de door de staatscommissie voorgestelde indeling van de Indische Protestantse Kerk in ressorten en classes. Men voelde veel voor de invoering van een vertegenwoordigend stelsel, maar vond de structuur die de staatscommissie voor ogen stond te complex en omslachtig en daarin de decentralisatie van het gezag te sterk. In zijn tegenvoorstel handhaafde het kerkbestuur het vertegenwoordigend stelsel, maar vereenvoudigde het de praktische uitwerking ervan. In zijn voorstellen voor herziening van de financiële verhouding tussen het gouvernement en de kerk week het kerkbestuur sterk van de voorstellen van de staatscommissie af. Terwijl de staatscommissie de toekenning van vaststaande subsidies en het rechtstreeks uit 's lands kas betalen van traktementen bepleit had, wenste het kerkbestuur een jaarlijkse algemene subsidie van het gouvernement. Wanneer de regering een dergelijke bestedingsvrijheid te ver ging, was het kerkbestuur ook bereid genoeg te nemen met het opmaken van een jaarlijkse, door de regering goed te keuren begroting voor de kerk. Zowel algemene subsidie als begroting behoorden in bijzondere gevallen verhoogd te kunnen worden, terwijl het kerkbestuur van de regering de garantie vroeg dat de inkomsten van de kerk in geen geval plotseling verminderd zouden worden.⁶⁸

Het rapport van het kerkbestuur werd in 1920 uitgegeven door de Landsdrukkerij te Weltevreden. In datzelfde jaar maakte het kerkbestuur aanstalten eigener beweging voor een onafhankelijker positie van de Protestantse Kerk in Indië te zorgen door een algemeen eredienstfonds op te richten en de kerkenraden in Indië de vorming van lokale eredienstfondsen op te dragen. Overigens had het kerkbestuur de kerkenraden al in 1871, in het kader van het streven naar grotere financiële onafhankelijkheid van het gouvernement, aangespoord tot de grootst mogelijke zuinigheid bij het aanvragen van subsidies uit 's lands kas.⁶⁹

---

68 Van Boetzelaer, *Protestantsche Kerk*, 395-403. Lion Cachet, *Land en kerk*, 92-98, 102-104. Locher, *Kerkorde*, 54-59.

69 *Verordeningen 1885*, 36-41. Not. kr.v. Banda 14 mei 1922. AKB 401. Circulaire kerkbestuur Batavia 11 mei 1871 N° 56. AKB 373b. Zie ook not. kr.v. Banda 9 okt. 1871. AKB 398.

Ondertussen werd ook in de 1918 ingestelde Volksraad over de kwestie gediscussieerd, waarbij het debat zich toespitste op de financiële steun die de Protestantse en de Rooms-Katholieke Kerk van het gouvernement ontvingen. Een groot deel van de raadsleden vond het onjuist één godsdienst door financiële steun boven de andere in Indië gevonden institutionele religies te bevoordelen en drong daarom aan op geleidelijke vermindering en uiteindelijke afschaffing van de gouvernementssteun aan de christelijke kerken. Andere raadsleden bepleitten, al of niet uit respect voor historische rechten, handhaving van de financiële steun van het gouvernement aan zowel Protestantse als Rooms-Katholieke Kerk, maar een deel van hen wenste daarnaast dan ook islamitische voorgangers uit 's lands kas bezoldigd te zien. Naar de mening van een meerderheid van de leden van de Volksraad zou een scheiding tussen kerk en staat het gouvernement beter in staat stellen tot rechtvaardige behandeling van de verschillende godsdiensten in Indië; zij schaarden zich derhalve in 1920 achter een motie waarin de hoop op een spoedige, volledige – zowel administratieve als financiële – scheiding tussen kerk en staat werd uitgesproken.

De besprekingen in de Volksraad over de financiële scheiding van kerk en staat noodzaakten het gouvernement te Batavia primair in die kwestie een standpunt te bepalen. Op advies van de directeur van Onderwijs en Eredienst belastte de gouverneur-generaal een commissie met een onderzoek naar de wenselijkheid en mogelijkheid van een verdere doorvoering van de scheiding tussen kerk en staat dan waarover tot dan toe gesproken was. Aan de voorstellen die hoofdzakelijk de administratieve scheiding tussen kerk en staat regelden, wenste de gouverneur-generaal uitgewerkte voorstellen voor een financiële scheiding toegevoegd te zien. In 1927 kwam de commissie met een onderzoeksverslag en enkele richtlijnen. Zij stelde zich op het standpunt dat financiële scheiding wenselijk was, maar dat zowel de Protestantse als de Rooms-Katholieke Kerk in Indië op grond van historische rechten aanspraak kon maken op blijvende financiële ondersteuning van landswege. Daarom stelde zij voor dat het gouvernement zou overgaan tot een uitkering van een geldsom aan beide kerkgenootschappen, waarvan de renten een volledige vergoeding voor de tot dan toe genoten financiële ondersteuning zouden vormen. Aangezien de opbrengst van het kapitaal besteed zou moeten worden overeenkomstig de wens van het kerkgenootschap, moest, voordat tot kapitaalsuitkering zou kunnen worden overgegaan, in de Protestantse Kerk een vertegenwoordigend stelsel te worden ingevoerd.⁷⁰

---

70 Lion Cachet, *Land en kerk*, 104-106.

Minister van Koloniën S. de Graaff had enkele jaren eerder al geconcludeerd dat aan een financiële en administratieve scheiding vooraf moest gaan. Hij had ds. Rooker, die na een aantal jaren dienst in Indië weer naar Nederland was teruggekeerd, opdracht gegeven de voorstellen van het kerkbestuur zodanig te wijzigen dat zij alleen op de administratieve scheiding van kerk en staat betrekking hadden. In 1924 verklaarde het kerkbestuur zich akkoord met de gewijzigde voorstellen. Dat het vervolgens nog tot 1935 duurde voordat het daadwerkelijk tot de administratieve scheiding kwam, vond zijn oorzaak in administratieve en staatsrechtelijke moeilijkheden aan regeringszijde. In de verwachting dat die moeilijkheden zouden worden opgelost, riep het kerkbestuur in mei 1933 afgevaardigden uit geheel Indië in Batavia bijeen voor een nieuwe Grote Vergadering. Zoals het kerkbestuur eerder gedaan had, sprak deze vergadering – vijftientig afgevaardigden, de elf leden van het kerkbestuur en zes adviseurs – zich uit voor aanvaarding van de voorliggende voorstellen.

Het door de Grote Vergadering in 1933 vastgesteld algemeen reglement, dat in werking trad nadat op 1 augustus 1935 de administratieve scheiding van kerk en staat bij algemene maatregel van bestuur was voltrokken, regelde de organisatie van de ‘nieuwe’ Protestantse Kerk in Indië op hoofdlijnen.⁷¹ Nadere regelingen voor de vernieuwde organisatie van de Protestantse Kerk werden ontworpen tijdens de algemene synodes van de Protestantse Kerk in Nederlands-Indië die in 1936 en 1939 te Batavia werden gehouden.⁷² Het algemeen reglement bepaalde dat het bestuur over de kerk bij het kerkbestuur bleef berusten. Dat behoorde zich te houden aan door een algemene synode van de Indische Protestantse Kerk vastgestelde reglementen en aangenomen beginselen. Het kerkbestuur zou in het vervolg negen leden tellen, waaronder ten hoogste vier predikanten, die alle negen door de algemene synode zouden worden gekozen. De kerkenraden bleven belast met het bestuur over de gemeenten, dat moest te worden uitgeoefend volgens door het kerkbestuur goedgekeurde plaatselijke reglementen. Alle besluiten over benoeming, plaatsing, overplaatsing, schorsing of ontslag van predikanten werden voortaan door het kerkbestuur genomen, met dien verstande dat het bestuur de betrokken kerkenraad hoorde alvorens tot plaatsing of overplaatsing van een predikant of hulpprediker over te gaan. Ook diende het kerkbestuur zich ervan te vergewissen dat bij de gouverneur-

---

71 Zie voor een vergelijking van de door de staatscommissie in 1910, het kerkbestuur in 1919 en de Grote Vergadering in 1933 ontworpen algemene reglementen Van Boetzelaer, *Protestantsche Kerk*, 416-422. De tekst van de AMvB is ook aldaar opgenomen, 428-432.

72 Zie Van Boetzelaer, *Protestantsche Kerk*, 434-440 en 442-445.

generaal geen bezwaren tegen het voorgenomen besluit bestonden. Uitdrukkelijke goedkeuring van de gouverneur-generaal behoeftte nog slechts verkregen te worden wanneer maatregelen van het kerkbestuur financiële consequenties hadden. Zaken als traktementen van predikanten en hulppredikers en vergoedingen voor hun dienstreizen werden door de gouverneur-generaal in overleg met het kerkbestuur geregeld, waarbij de in gouvernementsbesluiten vastgelegde regelingen voor burgerlijke landsdienaren ten voorbeeld strekten.

In het algemeen reglement was vastgelegd dat binnen de Protestantse Kerk in Nederlands-Indië zelfstandige kerken gevormd en opgenomen zouden kunnen worden. Men beoogde hiermee de mogelijkheid te scheppen om binnen het verband van de Indische Protestantse Kerk aan de kerken in de Timor-archipel, de Minahasa en op de Molukken zelfstandigheid te verlenen.⁷³

Na de administratieve scheiding van kerk en staat in Oost-Indië in 1935 werd het Koninklijk Besluit uit 1820 voor wat betreft Oost-Indië buiten werking gesteld, en beperkte het werkterrein van de Haagse Commissie zich tot West-Indië. De Protestantse Kerk in Oost-Indië werd vanaf 1935 in Nederland vertegenwoordigd door een door het Protestants Kerkbestuur te Batavia benoemde 'Commissie tot behartiging in Nederland van de belangen der Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië', na de Tweede Wereldoorlog 'College tot vertegenwoordiging in Nederland van de Protestantse Kerk in Indië' geheten. Dit college werd in 1951 opgeheven.⁷⁴

Slot

Dominee De Gaay Fortman maakte de verzelfstandiging van de Protestantse Kerk in Indië niet meer mee. Na een respectabele, in grootte en belang opklimmende serie standplaatsen – Banda Neira, Surakarta, Pasuruan, Makassar, Semarang en Batavia – werd hij eervol ontslagen en gepensioneerd uit 's lands dienst. In 1872 keerde hij terug naar Nederland, om in 1876 te Leiden te overlijden. Voor, met en na hem hadden sedert 1820 tientallen predikanten de Indische Kerk gediend. Als dienaren van het

---

73 Zie voor een beknopt overzicht van de kerkelijke ontwikkelingen in deze regio's na 1935 Th. Müller-Krüger, *Der Protestantismus in Indonesien. Geschichte und Gestalt* (Stuttgart 1968), 118 en verder.

74 De 'Commissie tot de zaken der Protestantsche Kerken in Nederlandsch West-Indië' werd nooit officieel opgeheven, maar de werkzaamheden van de commissie eindigden met het overlijden van haar laatste secretaris in 1959. J.M. Muller, *Inventaris van de Commissie tot de Zaken der Protestantsche Kerken in Nederlandsch Oost- en West-Indië 1815-1958* ('s-Gravenhage 1979), inleiding.

Woord, maar – zoals uit het voorafgaande blijkt – evenzeer als dienaren van het gouvernement.

Reglement op het bestuur der Protestantse Kerk in Nederlands-Indië⁷⁵

Art. 1. Tot het protestantsche kerkgenootschap in Nederlandsch-Indië behooren allen, die aldaar op belijdenis des geloofs tot ledematen zijn aangenomen, zij die in de protestantsche kerken gedoopt zijn en diegenen welke in andere landen als tot de protestantsche kerkgenootschappen behorende erkend, zich hier ternederzetten, mits door behoorlijke bewijzen of attestatiën van hunnen doop of lidmaatschap buiten 's lands hebbende doen blijken.

Art. 2. Deze allen blijven tot het protestantsche kerkgenootschap behooren, zoolang zij niet vrijwillig en duidelijk verklaard hebben zich daarvan af te scheiden of om wettige redenen daarvan afgescheiden zijn.

Art. 3. Het bestuur der Protestantse Kerk wordt, in verband met de commissie tot de zaken der Protestantse Kerk in Nederlandsch Oost- en West-Indië te 's-Gravenhage, onder het toezigt van den gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië, uitgeoefend door een kerkbestuur, gevestigd te Batavia, en door de kerkeraden der plaatselijke gemeenten.

Art. 4. De zorg voor de belangen, zoo van het christendom in het algemeen als van de Protestantse Kerk in het bijzonder, de vermeerdering van godsdienstige kennis, de bevordering van christelijke zeden, de bewaring van orde en eendragt, en de aankweeking van liefde voor de regering en het land moeten steeds het hoofddoel zijn van allen, die in onderscheidene betrekkingen met het kerkelijk bestuur zijn belast.

Art. 5. Het kerkbestuur te Batavia draagt den naam van bestuur over de Protestantse Kerken in Neêrlandsch-Indië.

Art. 6. De benoeming tot lid des kerkbestuurs geschiedt door den gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië, de eerste maal onmiddellijk, en vervolgens bij voorkomende vacature uit een drietal, door het kerkbestuur denzelfden aangeboden.

Art. 7. Dit kollegie zal bestaan uit een lid van den Raad van Nederlandsch-Indië, als president, de predikanten van Batavia, waarvan een als vice-president en een als secretaris zal fungeren, en drie notabele leden van de Protestantse Kerk in de hoofdstad.⁷⁶

---

75 Goedgekeurd bij KB 28 okt. 1840 N° 57 (Stbl. N.I. 1844 N° 34). AKB 364.

76 Bij KB 2 juli 1849 N° 59 (Stbl. N.I. 1849 N° 51) gewijzigd tot: "Dit kollegie zal bestaan uit een lid van den Raad van Indië, of uit een ander aanzienlijk en invloed hebbend lid der protestantsche gemeente van Batavia, als president; voorts uit de predikanten van Batavia, waarvan een als vice-president en een als secretaris zal fungeren, en uit drie notabele leden van de Protestantse Kerk in de hoofdstad." In 1915 gewijzigd tot: "Dit kollegie zal bestaan uit een aanzienlijk en invloedhebbend lid der protestantsche gemeente te Batavia, als president; voorts

Art. 8. De leden des kerkbestuurs zijn niet onderworpen aan een periodieke aftreding.

Art. 9. Hetzelve behartigt de belangen van alle de protestantsche gemeenten in Neêrlandsch-Indië en houdt een algemeen toezigt op derzelver beheer, predikanten en kerkeraden, overeenkomstig de beginselen der reglementen en verordeningen van de protestantsche kerken in Nederland.

Art. 10. In het bijzonder zal het kerkbestuur zich door de kerkeraden der verschillende gemeenten regelmatig doen onderrigten, in hoeverre bij dezelve de Maleische dienst zoowel kerkelijk als huiselijk behoorlijk wordt verrigt. Bij het ontdekken van gebreken in dit opzigt zal het kerkbestuur daarin trachten te voorzien, of wel maatregelen van voorziening aan den gouverneur-generaal voordragen.

Art. 11. Alle kerkeraden, administrateurs van kerkekassen, diakoniën en liefdadige gestichten, die uit kerke- of diakoniekassen onderhouden worden, zijn aan het kerkbestuur ondergeschikt en verantwoording schuldig, onverminderd zoo de verantwoordelijkheid van genoemde administrateurs aan de Algemeene Rekenkamer, als derzelver onmiddellijke ondergeschiktheid aan hunne respectieve kerkeraden; wordende bij deze uitdrukkelijk verklaard, dat alle diakenen ondergeschikt zijn aan den kerkeraad der gemeente tot welke zij behooren en zich mitsdien naar deszelfs besluiten behooren te regelen.⁷⁷

Art. 12. De kerkeraden der onderscheidene gemeenten hebben het regt, voorstellen in te zenden aan het kerkbestuur, en om in voorkomende gevallen deszelfs voorlichting te vragen, terwijl zij daarentegen verplicht zijn aan deszelfs aanschrijvingen te voldoen, en in het bijzonder ten spoedigste de berigten en rapporten in te zenden, welke van hen gevorderd worden.

Art. 13. Alleen het kerkbestuur correspondeert onmiddellijk met het gouvernement; alle kerkeraden corresponderen met het kerkbestuur, terwijl deze correspondentiën vrij zullen zijn van brievenport.

Art. 14. Alle correspondentiën van het kerkbestuur met de commissie voor de zaken der Protestantsche Kerken in Oost- en West-Indië te 's-Gravenhage geschieden onder cachet volant, door het intermediair van den gouverneur-

---

uit de predikanten van Batavia, waarvan een als vice-president en een als sekretaris zal fungeeren, en uit vier notabele leden van de Protestantsche Kerk in de hoofdstad." (Stbl. N.I. 1915 N° 400).

77 Bij KB 6 aug. 1859 (Stbl. N.I. 1859 N° 95) gewijzigd tot: "Alle kerkeraden, administrateurs en kerkekassen, diakoniën en liefdadige gestichten, die uit kerke- of diakoniekassen onderhouden worden, zijn aan het kerkbestuur ondergeschikt en verantwoording schuldig aan de Algemeene Rekenkamer, voorzoover zulks is overeen te brengen met de verantwoording van genoemde administrateurs."

generaal van Nederlandsch Indië, bij geleidebrief van den gouverneur-generaal. Deze correspondentie zal echter niet kunnen strekken tot het doen van voorstellen, waarop door het gouvernement zoude behooren beslist te worden, zullende alle voorstellen van dien aard door het kerkbestuur behooren te worden ingediend aan den gouverneur-generaal en door denzelfden, met zijne consideratiën en advies worden opgezonden aan het departement van Koloniën.

Art. 15. De benoemingen van ouderlingen en diakenen en andere kerkelijke beambten geschieden zonder tusschenkomst van het kerkbestuur. In gemeenten, niet op het eiland Java gelegen, waar geen vaste predikant is en welke door rondreizende predikanten bediend worden, zal gehandeld worden op den thans gebruikelijken voet, zoolang daaromtrent door het kerkbestuur geene nadere bepalingen zijn gemaakt.

Art. 16. Wanneer kerkelijke beambten, zooals predikanten, ouderlingen en diakenen enz. nalatig in hun dienstwerk of in andere opzigten, wat hunne bediening betreft, berispelijk mogten wezen, zal het kerkbestuur aan hen brieven van vermaning afzenden, en zoo ook dit zonder gewenscht gevolg mogt blijven, is hetzelfde bevoegd aan het gouvernement zoodanige maatregelen voor te dragen, als noodig zullen geacht worden.

Art. 17. Het kerkbestuur vermogt geene personen, ter plaatsing als predikant, aan het gouvernement voordragen, die niet als zoodanig door Zijne Majesteit den Koning benoemd, en door de kommissie voor de zaken der Protestantsche Kerken in Oost- en West-Indië te 's-Gravenhage bevestigd te zijn.

Art. 18. Ingeval van noodzakelijkheid is het kerkbestuur bevoegd, na overleg met het Javasch Medewerkend Zendelinggenootschap te Batavia, om zendelingen, door de Indische kommissie in Nederland geordend, aan het gouvernement voor te dragen ter tijdelijke plaatsing als hulppredikanten in bijzondere gemeenten.

Art. 19. Aan zoodanige tijdelijk benoemde zendelingen zal door het kerkbestuur eene acte van kwalificatie tot de waarneming van de geheele heilige dienst worden verleend; welke kwalificatie, ten gevolge van ontslag uit de betrekking van hulpprediker, weder zal zijn ingetrokken.

Art. 20. Het kerkbestuur is belast met de zorg voor de algemeene belangen der Protestantsche Kerk, in het bijzonder voor alles, wat de openbare godsdienst en de kerkelijke instellingen betreft. Indien eenige kerkeraad nalatig mogt wezen in zijne zorg voor de uitoefening van de openbare godsdienst in zijne gemeente, zal het kerkbestuur daarin, naar bevinding, de

noodige voorzieningen voordragen aan den gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië.

Art. 21. De kerkeraden blijven het beheer behouden over alle zaken, die onmiddellijk tot de inwendige orde en tucht der plaatselijke gemeenten betrekking hebben; onder dien verstande nogtans, dat het kerkbestuur, in gewigtige gevallen en bij oneenigheden, daarvan kennis neemt en daaromtrent uitspraak doet.

Art. 22. Het kerkbestuur behandelt en beslist alle klagten van gemeenten over kerkeraden, predikanten, diakoniën en wederkeerig, behoudens derzelve bevoegdheid om zich bij het gouvernement deswege te bezwaren.

Art. 23. Het kerkbestuur doet de noodige voordragten aan den gouverneur-generaal voor de spoedige plaatsing, de verplaatsing, bevordering en alle andere verdere belangen der predikanten, en houdt daarbij niet alleen hunne anciënniteit in het oog, maar let ook vooral op hunne bekwaamheden en talenten, alsmede hunne meerdere of mindere geschiktheid voor eenige bijzondere gemeente.⁷⁸

Art. 24. Het kerkbestuur geeft jaarlijks⁷⁹ een algemeen verslag aangaande den godsdienstigen en zedelijken toestand der verschillende gemeenten in Indië, en wordt daartoe in staat gesteld door op gezette tijden, nader door het bestuur zelf te bepalen, een verslag te ontvangen van alle kerkeraden in Indië, aangaande den toestand hunner respectieve gemeenten, volgens een op te geven model. Het bedoelde verslag wordt aangeboden aan den gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië, die hetzelfde vervolgens toezendt aan het ministerie van Marine en Koloniën.

Art. 25. Het zal een der eerste werkzaamheden van het kerkbestuur uitmaken, om een algemeen reglement voor het kerkelijk opzicht te vervaardigen, daarbij in acht nemende om door naauwkeurige bepalingen alle aanleiding tot onzekerheid weg te nemen. Dit reglement en alle andere algemeene reglementen, welke het kerkbestuur mogt noodig achten te vervaardigen, zullen aan het gouvernement worden aangeboden ter bekrachtiging of ter opzending naar Nederland.

Art. 26. Het kerkbestuur zorgt, dat de gewone bezoekreizen in de buitengemeenten door de leeraren geschieden, met inachtneming van de daaromtrent door den gouverneur-generaal te maken bepalingen, van welke reizen de

---

78 Bij KB 15 nov. 1900 N° 28 (Stbl. N.I. 1901 N° 81) werd aan dit artikel toegevoegd: "en op den wensch der betrokken gemeente, wanneer die wensch door den kerkeraad of door een voldoende aantal harer lidmaten wordt kenbaar gemaakt."

79 In *Voorschriften 1902*, 7, is hier een voetnoot ingevoegd met de tekst: "Dit geschiedt thans om de twee jaar (Gouvernementsbesluit van 27 april 1895 N° 6 in verband met de missive van het Protestantsch Kerkbestuur van 29 september 1893 N° 441)."

kerkeraden gehouden zijn geregelde opgaven in te dienen bij het gewoon jaarlijksch verslag aan het bestuur (zie art. 24). Een dergelijk verslag wordt jaarlijks mede door de rondreizende predikanten buiten Java ingediend.

Art. 27. Het kerkbestuur zendt geregeld berigten, aangaande de plaatsing, verplaatsing, het overlijden en andere bijzonderheden van predikanten en gemeenten, aan de commissie voor de zaken der Protestantsche Kerken in Oost- en West-Indië, zoo tot derzelver informatie als om daarvan gebruik te maken voor het Tijdschrift voor de Protestantsche Kerken in Nederland. De bedoelde toezending zal geschieden door tusschenkomst van den gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië en het ministerie van Marine en Koloniën.

Art. 28. Het kerkbestuur ontvangt wederkeerig, door tusschenkomst van de bevoegde autoriteiten, uit Nederland mededeeling van alle kerkelijke verordeningen, synodale handelingen enz., ten einde zich daarnaar te regelen, voor zoo verre dezelve op het bestuur der Protestantsche Kerk in Indië kunnen worden toegepast.

Art. 29. Aan het kerkbestuur zal, zoo dikwijls hetzelve zulks dienstig acht, door den kerkeraad te Batavia inzage worden verleend der notulen, boeken en verdere stukken, onder denzelven berustende. De stukken, welke de algemeene belangen der Indische kerken betreffen, zullen door dien kerkeraad aan het kerkbestuur worden overgegeven, ten einde het begin van deszelfs archief uit te maken.

Art. 30. Het kerkbestuur zal ten spoedigste een reglement van orde vaststellen, waarbij de tijd en inrigting van deszelfs vergaderingen bepaald, en de werkzaamheden van den president, vice-president en secretaris geregeld worden. Het lokaal tot het houden dier vergaderingen en het bewaren der archieven zal door den gouverneur-generaal worden aangewezen.

Art. 31.⁸⁰ Aan predikanten is toevertrouwd en aanbevolen de openbare verkondiging des evangelies, het bedienen van doop en avondmaal, de leiding der openbare godsdienst oefeningen, de huwelijksinzegening, het geven van onderwijs in de godsdienst, de herderlijke zorg en het besturen van al de vergaderingen des kerkerads. Aan ouderlingen is toevertrouwd en aanbevolen met predikanten bezig te zijn in de herderlijke zorg voor de gemeente, de bevordering van het toezigt op het onderwijs in de godsdienst en de handhaving van orde en tucht; voorts het ijverig samenwerken met dezen in alles wat de christelijke volmaking der gemeente kan dienstbaar wezen. Aan diakenen is toevertrouwd en aanbevolen de meer bijzondere

---

80 Aan het reglement toegevoegd bij KB 6 aug. 1859 (Stbl. N.I. 1859 N° 95).

zorg voor de armen der gemeente. Daartoe zijn zij belast met het dagelijks beheer der diakoniefondsen, met het innen van alle, onder welken titel ook, aan de diakonie der gemeente aankomende gelden, met het inzamelen der liefdegaven en met het besteden van dit een en ander tot die godsdienstige en zedelijke einden, welke de christelijke gemeente voor hare armen beoogt. In gemeenten met een of twee predikanten doen zij dit onder medewerking, en in die met drie of meer predikanten onder toezigt van predikanten en ouderlingen. Het voorstellen van kollekten, de zorg over de diakoniegoederen, alsmede voor de geestelijke behoeften der armen, is vooral aan predikanten, ouderlingen en diakenen, tezamen opgedragen.

Gebruikte afkortingen

AKB	Archief Kerkenraad Banda
AMvB	Algemene Maatregel van Bestuur
GB	Gouvernementsbesluit
KB	Koninklijk Besluit
N.I.	Nederlands(ch)-Indië
Not. krv.	Notulen kerkenraadsvergadering
Stbl.N.I.	<i>Staatsblad Nederlandsch-Indië</i>

Belangrijkste literatuur

Barkmeijer, F.J.C., *Die Entwicklung der 'Protestantischen Kirche' und die Gesellschaftliche Position der Protestantischen Christen in Indonesien von circa 1815 bis zum Zweiten Weltkrieg, unter besonderer Berücksichtigung der 'Europäischen' Bevölkerungsgruppe*. Diss. Göttingen, Göttingen 1973, Kiel 1975.

Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, C.W.Th. baron van, *De Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië. Haar ontwikkeling van 1620-1939*. 's-Gravenhage, 1947.

Coolsma, S., *De zendingseeuw voor Nederlandsch Oost-Indië*. Utrecht, 1901.

Enklaar, I.H., *Joseph Kam 'Apostel der Molukken'*. 's-Gravenhage, 1963.

Kemp, P.H. van der, *Oost-Indië's inwendig bestuur van 1817 op 1818. Falck als minister, weduwenfondsen, onderwijs, wetenschap, kunst, kerk en*

zending, slavernij, verblijfrecht, handel, scheepvaart. Naar oorspronkelijke stukken. ('s-Gravenhage, 1918.

Kroeskamp, H., *Early schoolmasters in a developing country: a history of experiments in school education in 19th century Indonesia.* Assen, 1974.

Lingen, W. van, *De Protestantsche Kerk in Nederlandsch Oost-Indië.* Baarn, 1911.

Lion Cachet, C., *Land en kerk in Nederlandsch-Indië. Historisch-staatsrechtelijke schets.* Leiden, 1933.

Locher, G.P.H., *De kerkorde der Protestantse Kerk in Indonesië. Bijdrage tot de kennis van haar historie en beginselen.* Amsterdam, 1948.

Memories tot toelichting van de reglementen der Algemeene Protestantsche Kerk. Weltevreden, 1920

Muller, J.M., *Inventaris van de Commissie tot de Zaken der Protestantsche Kerken in Nederlandsch Oost- en West-Indië 1815-1958.* 's-Gravenhage, 1979.

Müller-Krüger, Th., *Der Protestantismus in Indonesien. Geschichte und Gestalt.* Stuttgart, 1968.

Notulen van de Grootte Vergadering der Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië, gehouden te Batavia in de Willemskerk op 10, 11 en 12 mei 1933. Z.p., 1933.

Oostrom Soede, T.J. van, *Verslag der Protestantsche Kerk van Nederlandsch-Indië in het ressort Gouvernement der Molukken over het jaar 1928.* Weltevreden, 1929.

Rapport van het bestuur der Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië betreffende de reorganisatie der Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië. Weltevreden, 1920.

Regeringsalmanak voor Nederlandsch-Indië [voortzetting van Almanak en naamregister van Nederlandsch-Indië] (div. jaren)

Rooker, J., en W.F. Breijer, *De reorganisatievoorstellen der Indische Kerk.* Batavia, 1914 (overdruk uit *De Banier*).

Rooker, J., en W.F. Breijer, *De reorganisatievoorstellen. Antwoord op de brochure van ds. N. Klaassen.* Weltevreden, 1914.

Rooker, J., en W.F. Breijer, *De voorstellen tot reorganisatie van de Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië* (overdruk uit de *Java Bode*). *Staatsblad van Nederlandsch-Indië* (div. jaren)

Verslag van de commissie voor de scheiding van kerk en staat in Nederlandsch-Indië. Weltevreden, 1927.

Verzameling der verordeningen betreffende de Protestantsche Kerken in Nederlandsch-Indië, vervaardigd onder toezigt van het Bestuur over de Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië. Batavia, 1869.

Verzameling der verordeningen betreffende de Protestantsche Kerken in Nederlandsch-Indië, vervaardigd onder toezigt van het Bestuur over de Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië. Batavia, 1885.

Verzameling der voorschriften betreffende de Protestantsche Kerken in Nederlandsch-Indië, vervaardigd onder toezicht van het bestuur over de Protestantsche Kerken in Nederlandsch-Indië. Batavia, 1902.

Verzameling der voorschriften betreffende de Protestantsche Kerken in Nederlandsch-Indië, vervaardigd onder toezicht van het bestuur over de Protestantsche Kerken in Nederlandsch-Indië (Batavia 1912)

Verzameling van bescheiden en voorschriften betreffende de Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië. Herzien en opnieuw uitgegeven onder toezicht van het bestuur over de Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië. Batavia, 1931.

Wijngaard, G.C.A.A. van den, 'De voorstellen tot reorganisatie der Protestantsche Kerken in Nederlandsch-Indië', in *De Banier* 7 (1915), 313-315, 330-332, 342-345, 362-366, 378-381, 390-391, 407-410, 416-418, 435-436.

Wijzigingen en aanvullingen betreffende de voorschriften der Protestantsche Kerken in Nederlandsch-Indië. Weltevreden, 1920.

Utrecht University: mission studies and overseas ministries (1636-1811)*

Jan A.B. Jongeneel

Utrecht University was established in 1636, in the centre of the Netherlands. The first part of its history ended in 1811; after the Netherlands had been incorporated into the Napoleonic Empire, the French government lowered its status to that of an *atheneum* (college offering a limited curriculum and teaching only to the first degree). But in 1813, after the French had left the Netherlands, Utrecht University was restated to its former positing.

The Netherlands became active in foreign missions after they had succeeded in defeating the Spanish sea-power and getting access to the overseas territories which during the sixteenth century had been the exclusive dominion of Spain and Portugal. The Dutch Protestant churches overseas and missionary work there were coordinated and increasingly controlled by the two great merchant companies: the Dutch East India Company (VOC, established 1602, dissolved 1799) and the Dutch West India Company (WIC, established 1621, dissolved 1791).¹ However, especially during the seventeenth century the Netherlands Reformed Church developed great missionary activity, and the Dutch universities became involved as well. From its establishment onwards, Utrecht University has reflected upon the nature of missionary work overseas. A number of Utrecht University professors, students, and *alumni* have participated in shaping theory and practice of foreign missions and overseas ministries. Its Faculty of Theology has played a crucial role in this regard.

This article deals with the involvement of Utrecht University professors, students, and *alumni* in mission studies at home and in ministries abroad during the first period of the history of the University (1636-1811). It does not include one of the founding fathers of the University, Gisbertus Voetius (1589-1676). Elsewhere I have dealt with him in detail, describing him as the author of “the first comprehensive Protestant theology of missions”.²

---

* I thank dr. A.Th. Boone, dr. A. de Groot, and prof. dr. O.J. de Jong for their comments to the draft version of this article, and the editors of *DZOK* for their help in preparing the final version of the text.

1 Ch.R. Boxer, *The Dutch seaborne empire 1600-1800*, London, 1966; J.M. Postma, *The Dutch in the Atlantic slave trade 1600-1815*, Cambridge, 1990; J. van Goor, *De Nederlandse koloniën*, Bilthoven, 1997.

2 J.A.B. Jongeneel, “The missiology of Gisbertus Voetius”, *Calvin Theological Journal*, 26 (1991) 47-79; J.A.B. Jongeneel, “Voetius, Gisbertus”, in: *BDCM*, 708.

Utrecht University professors

In the period under discussion, Utrecht University merely had a handful of faculties: theology, law, medicine, and arts.³ All of them were rather small. All of their professors were members of the established church, the *Gereformeerde Kerk* or Netherlands Reformed Church.

Mission studies were not mentioned as a subject on the university's *series lectionum*. However, the professors of theology were free to integrate missionary issues into their lectures and to publish on these topics. A few of them did so, and some also involved themselves in the missionary enterprise. Here I merely refer to seven persons: five theologians and two linguists; each of them will be discussed separately.⁴

Johannes Hoornbee(c)k (1617-1666)

Hoornbeeck was a professor of theology at Utrecht University (1644-1654) and, thereafter, at Leiden University (1654-1666). He was a pupil of Voetius and developed a theory of missions in the spirit of his teacher.⁵ Voetius' main missiological studies were not published before, but after those of Hoornbeeck.

Hoornbeeck propagated missions among the Jews and the Gentiles in his *De convincendis et convertendis Iudaeis et Gentilibus libri octo* (Eight books to convince and to convert the Jews and the Gentiles, 1655), and *De conversione Indorum et Gentilium libri duo* (Two books on the conversion of the people of the (East) Indies and the Heathen, 1669). These books were published after he moved to Leiden. His main work, however, was published in the Utrecht period: *Summa controversiarum religionis cum Infidelibus*,

---

3 H. Jamin (ed.), *Kennis als opdracht: De Universiteit Utrecht 1636-2001*, Utrecht, 2001.

4 The professors Carolus de Maets (1597-1651) and David Mill (1692-1756) were also involved in mission studies. The former recommended both the rev. Henricus Bonga(a)rd (or, Bongaert) and the rev. Johannes Costerus for overseas ministries (BWOIP, 40, 105). The latter devoted his inaugural address to Islam and its large dependence on the Old Testament: *Oratio inauguralis de Mohammedanismo e veterum Hebraeorum scriptis magna ex parte composito* (1718); moreover, he published a map of Ceylon: *Caart van het Eyland Ceylon rondsom gemeeten op ordre van Ryklof van Goens, en nu tot algemeenen dienst door David Mill overgegeeven en in 't ligt gebragt door Joannes van Keulen* (1753).

5 M. Galm O.S.B., *Das Erwachen des Missionsgedankens im Protestantismus der Niederlande*, (St. Ottilien 1915) 66-75. B. Oosterom, "Johannes Hoornbeeck als zendingstheoloog", *Theologia Reformata*, 13 (1970) 81-98; J.W. Hofmeyr, *Johannes Hoornbeeck as polemikus*, Kampen, 1975; W.J. van Asselt, "Hoornbeeck, Johannes", in: BDCM, 302-303; G.P. van Itterzon, "Hoornbeeck (Hoornbeeck, Horenbeeck), Johannes" in: BLGNP, II, 259-261. B. Oosterom, "Johannes Hoornbeeck als zendingstheoloog en oecumenicus: Bijdrage tot het onderzoek naar de zendingsgedachten in de Nadere Reformatie". Utrecht, n.d., Utrecht University: Unpublished M.Th.-thesis; S. Ypma SVD, *Johannes Hoornbeeck als Missionstheoretiker*, Rome: Gregorian University, 1958: Unpublished Ph.D.-diss.

Haereticis, Schismaticis (Summary of the religious controversies with the Infidels, the Heretics, and the Schismatics, 1653; second edition 1658). This *opus magnum* divided humankind into three categories: 1. Infidels (Gentiles, Jews, and Moslems); 2. Heretics (Papists, Anabaptists, Enthusiasts and Libertines, and Socinians); and 3. Schismatics (Remonstrants, Lutherans, Brownists, and Greeks). It associated missions with the Infidels.

In these publications, Hoornbeeck pointed to the new opportunities of doing mission in the Dutch colonies and stipulated that all students of theology should be instructed in the duty to missionize the heathen: the latter should be brought 'from hell to heaven' (*ab inferno ad coelum*). He regarded mission studies as a necessary and distinctive part of the academic study of theology. He offered two arguments for turning the attention of students from theological controversies to the task of world mission and evangelism:

1. missions to the heathen offer new and excellent materials for writing dissertations;
2. theological controversies tend to turn Christians into heathen rather than to turn the heathen into Christians.

In 1622, Pope Gregory XV decided to establish the *Sacra Congregatio de Propaganda Fide* (Sacred Congregation for the Propagation of the Faith). Hoornbeeck not only wanted to reestablish the *Seminarium Indicum* (Seminary for the Indies) which in 1622 had been founded at Leiden University by Antonius Walaeus (1573-1639) and had been closed in 1633, but he also proposed the founding of a Protestant *Collegium de Propaganda Fide* (College for the Propagation of Faith) in opposition to the Roman Catholic 'Propaganda'. Voetius did not agree with this proposal, because he wanted to reach a general agreement among all Reformed churches first. Johannes van den Berg has also referred to another point of difference between Voetius and Hoornbeeck: the former tried to maintain some formal elements of the traditional mission theory which stipulated that the missionary task had already been fulfilled in the time of the apostles (cf. Thomas Aquinas and Theodore Beza), whereas the latter time and again appealed to Matthew 28:19 which he considered as an admonition to continue and complete the missionary task of the apostles.⁶

Hoornbeeck was widely known both in and outside the Netherlands. For instance: his above-mentioned book *De conversione Indorum et Gentilium*

---

⁶ J. van den Berg, *Constrained by Jesus' love*, (Kampen, 1956) 20; S.H. Rooy, *The theology of missions in the Puritan tradition*, (Delft, 1965) 159.

libri duo was quoted by the American Puritan, Cotton Mather, in his study *A monitory, and hortatory letter, to those English, who debauch the Indians, by selling strong drink unto them* (1700).⁷

Johannes Leusden (1624-1699)

In 1650, Leusden, a pupil of Voetius, was appointed a professor of theology. He was a linguist, specializing in Hebrew, and an expert in Old Testament studies. In his studies, he cooperated with Dutch Jews. At the same time, he was in touch with ministers in the Dutch East Indies.⁸

Leusden kept up a correspondence with the American Puritan Increase, Mather (1639-1723). In 1687, Mather wrote a letter to Leusden, which was accompanied by a copy of a translation of the Bible into one of the Indian languages. In his letter he pointed to the expansion of Christianity among the Indians in New England, which dated back to the missionary work of John Eliot (1604-1690), the apostle of the American Indians. In New England, he stated, already had been established six churches of baptized Indians and eighteen assemblies of catechumens, professing the name of Christ; moreover, 24 Indians were active as preachers of the Gospel. In his response letter, Leusden stated that Eliot's example stimulated the Dutch to do more missionary work in the Dutch East Indies.⁹

Like Voetius, Leusden whole-heartedly supported Protestant plans to establish a *Collegium Orientale de Propaganda Fide* (Oriental College for the Propagation of the Faith) in Kiel, Germany, which would have as its main purpose the introduction of Christianity among the Moslems.

(H)adrianus Relandus (1676-1718)

Relandus (Dutch: Reeland), a pupil of Leusden, was a linguist who specialized in Hebrew, Syriac, Persian, and Arabic. Under the supervision of the professors Melchior Leydecker (1642-1721) and Herman Witsius (1636-1708), he published the papers *Exercitatio philologico-theologica de consensu Mohammedanismi et Judaismi* (Philological-theological exercise of the consensus between Muslims and Jews, 1696) and *Exercitatio philologico-theologica de symbolo Mohammedanico (non est Deus nisi unus)*

---

7 Rooy, *The theology of missions*, 251. Cf. Galm, *Das Erwachen*, 79, where he points to the influence of Hoornbeeck upon the German Reformed theologian Conrad Mell (1666-1733).

8 On Leusden, see J. Cost Budde, "Johannes Leusden", *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, 34 (1943) 163-184.

9 J.A. Grothe, *Archief voor de geschiedenis der oude Hollandsche zending*, (Utrecht: Van Bentum, 1884-1891) II, 112, 117. Van den Berg, *Constrained*, 25; Rooy, *The theology of missions*, 159, 274.

(Philological-theological exercise of the Muslim creed: there is no God than the one God, 1696).

In 1701, the Reformed Church in Batavia was informed about the appointment of Relandus at Utrecht University. Its council immediately wrote a letter to the Reformed classis Amsterdam, in which it emphasized that theological students need to study Hebrew, Arabic, and other Eastern languages profoundly; because such studies will help them to learn the languages of the East Indies quickly.¹⁰

Relandus published *De Religione Mohammedanica* (The Moslem religion, 1705), which was translated into Dutch, German, English, French, and Spanish. He wanted to describe and to analyse Islam scientifically, and opposed Christian polemic writings which gave an incorrect picture of Islam as a religion. An objective approach of the Islam would not only be trusted *in academia* but could also be very helpful in unmasking evil in Islam and in obtaining the victory of the truth and the Christian faith, to the glory of the triune God.¹¹

Relandus was famous not only in the Netherlands, but also abroad. Both the (British) Society for Promoting Christian Knowledge (1699) and the (Scottish) Society for the Propagation of the Gospel in Foreign Parts (1709) offered him membership.

Friedrich A. Lampe (1683-1729)

The irenic and pietistic Reformed theologian Lampe originated from Detmold in Germany. In 1720, he was appointed at Utrecht University. But already in 1727 he moved to Bremen in Germany.

In his inaugural address at Utrecht University, entitled *De summa sapientia* (On the highest wisdom, 1720), Lampe pointed at trade as a means to reach the heathen: God has providentially given Christians the task of letting the fullness of the heathen enter into His kingdom.

Lampe expected the conversion of many Gentiles in the near future. Then, the Jews will also convert and rebuild Jerusalem. Subsequently there will be peace on earth for 1000 years (millennialism). After that, however, there will

---

10 C.W.Th. baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, *De Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië: haar ontwikkeling van 1620-1939*, ('s-Gravenhage, 1947) 252.

11 J. van Amersfoort and W.J. van Asselt, *Liever Turks dan paaps?*, (Zoetermeer, 1997) 23-28, 156-165; J. van Amersfoort, "A. Reland als filoloog en godsdiensthistoricus", in: A. de Groot and O.J. de Jong (eds.), *Vier eeuwen theologie in Utrecht*, (Zoetermeer, 2001) 131-140; J. van Amersfoort, "Reland, (H)adrianus", in: *BLGNP*, V, 424-426.

be a short time of temptations. Finally, Jesus Christ will return to judge the living and the dead.¹²

Gijsbert Bonnet (1723-1805) and Hermanus Royaards (1753-1825)

In the years 1761-1804, Bonnet was professor of theology at Utrecht University. He engaged in a polemic against Voltaire's *Traité sur la Tolérance* (Treatise on tolerance, 1763): his speech as principal of the University, entitled *Oratio de tolerantia circa religionem, in vitium et noxam vertente* (Formal speech on religious tolerance, as far as it is wrong and noxious, 1766), called for a limited tolerance, but rejected Voltaire's equation of all religions. In the same year, a French translation of this speech was published: *Discours sur la Tolérance* (Discourse on Tolerance).

Bonnet joined the Netherlands Missionary Society soon after its establishment (1797) and even became a member of the Board. However, already in 1799 he ended his involvement, without giving any reasons for doing so. It may be that his stepping down was caused by questions raised in the Netherlands Reformed synod of the Utrecht province regarding the nature of this new missionary society: would it still be Reformed or would it be open for all denominations? In fact, the regulations of the society did not refer to the Reformed tradition. It seems more likely that he stepped down because he was disappointed about the appointment of his colleague Heringa as a Board member of the Netherlands Missionary Society: he and other members of the Faculty doubted Heringa's orthodoxy.¹³

In 1788, Royaards, a pupil of Bonnet, was appointed a professor at Utrecht University. His conservative Reformed view was very close to the position of Bonnet. Like Bonnet, he became a member of the Netherlands Missionary Society, and like him, he left the Society in 1799 without disclosing his reasons for doing so.¹⁴

Jodocus Heringa (1765-1840)

In 1794, Heringa was appointed a professor at Utrecht University. Both the distinction he made between biblical studies and dogmatics and his positive

---

12 G. Snijders, *Friedrich Adolph Lampe*, (Harderwijk, 1954). 99-100; G.P. van Itterzon, "Lampe, Friedrich Adolph", in: *BLGNP*, III, 238-242; C. Graafland, "F.A. Lampe, theoloog van de bevinding in een verlichte eeuw", in: De Groot, *Vier eeuwen*, 151-161.

13 A. van den End, *Gisbertus Bonnet*, (Wageningen, 1957) 20; J. Boneschansker, *Het Nederlandsch Zendeling Genootschap in zijn eerste periode*, (Leeuwarden, 1987) 176; J.H. van de Bank, "Op de grens van twee werelden: G. Bonnet", in: De Groot, *Vier eeuwen*, 162-173; A. de Groot, "Bonnet, Gijsbert" in: *BLGNP*, II, 78-80.

14 E.F. Kruijf, *Geschiedenis van het Nederlandsche Zendelinggenootschap en zijne zendingspos-ten*, (Groningen, 1894) 46.

opinion of the French Revolution caused a serious conflict within the Faculty. In 1800, Bonnet and Royaards decided to oppose Heringa openly. More than anybody else in the Faculty of Theology, Heringa appreciated the Moravian missions. He studied their periodicals as well as their reports of the yearly *Prediger-Konferenz* (conference of preachers) at Herrnhut, Germany. At the same time, he chaired a women mission group and a student mission group, that studied the Moravian periodicals and other materials. In 1798, Heringa became a honorary member of the Missionary Society of the Moravian Brethren in the Netherlands.¹⁵

Heringa warmly welcomed the establishment of the Netherlands Missionary Society in 1797. He was a member of the Society for more than 40 years. As one of its directors, he specialized in overseas missions, in mission among the Jews, as well as in missionary topics related to Russia and surrounding nations. He chaired annual meetings of the society and was a member of various committees. He also participated in the drafting of its annual reports (1798, 1817, 1821, and 1839). Moreover, Heringa was active in the Netherlands Bible Society.¹⁶

Theological approvals

As other Dutch faculties of theology, the Theological Faculty of Utrecht University was involved in approving the publication of theological books. In 1756, for instance, it approved the Dutch translation of David Brainerd's *Diary* by Jan Ross. However, the conservative Reformed minister Jacobus Groenewegen felt obliged to criticize this approbation: it was given too quickly because Brainerd (1718-1747), the New England missionary to the Indians of the middle colonies, did not pay attention to Jesus Christ as Mediator.¹⁷

Utrecht University professors and the Netherlands Reformed Church

In the period under discussion, the Netherlands Reformed Church was organized on a local, provincial and national level. At the provincial level, provincial synods were held. The minutes of the Utrecht provincial synod meetings refer to both the professors Voetius and Hoornbeeck and the

---

15 W. Lütjeharms, *Het philadelphisch-oecumenisch streven der Herrnhutters in de Nederlanden in de achttiende eeuw*, (Zeist, 1935) 114-115, 120; A. de Groot and P. Peucker (eds.), *De Zeister Broedergemeente, 1746-1996*, (Zutphen, 1996) 171.

16 Boneschansker, *Het Nederlandsch Zendeling Genootschap*, 27, 61, 66; A. de Groot, "Heringa Eliza's zoon, Jodocus", in: *BLGNP*, III, 181-185.

17 A.Th. Boone, "Zending en gereformeerd piëtisme in Nederland: Een historisch overzicht", *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 14 (1990) 13.

Utrecht Reformed pastor Jodocus van Lodensteyn (1620-1677) as missionary leaders.¹⁸

Between 1653 and 1660, the Utrecht synod vehemently opposed the Dutch East India Company's compliance with the ruling of the Japanese authorities which forbade the Dutch to worship and to evangelize during their stay in Japan. The Company had decided to obey this "horrible" decree and to abstain from religious and missionary activities in Japanese territory. This policy contrasted sharply with the missionary zeal of the Portuguese and the Spaniards, who in earlier days had sent great missionaries such as Francis Xavier (1506-1552) to Japan. After the so-called 'Christian century' (1543-1640) Japan entered two centuries of seclusion enforced by the Tokugawa military dictatorship (1640-1854), during which merely the 'non-religious' Dutch were allowed to conduct commercial activities. The annual Utrecht synod meetings regarded the price to be paid, the hiding of the Christian faith, too high.¹⁹ But from 1660 onwards, they seem to have stopped debating this issue.

In the minutes of the Utrecht provincial synods, dealing with both the East India and the West India Companies, the names of Utrecht University professors appointed after Voetius and Hoornbeeck are seldom mentioned. The same thing can be said about the minutes of the classes in the Utrecht province. In 1666 and 1667, however, the classis Utrecht discussed the conversion of the Jews, pointing to Prof. Leusden's translation of the New Testament into Hebrew.²⁰

In 1670, the classis Utrecht proposed to the provincial synod of Utrecht to petition both India Companies, especially the East India Company, that

1. some students of the Faculty of Theology might be trained for serving the church in the Netherlands Indies;
2. the professors of this Faculty might be obliged to instruct those students in matters regarding the conversion of the heathen.²¹

The 1687-1691 provincial synods dealt with the need to establish theological seminaries in the East. In the 1690 meeting, prof. Leusden, at that time an elder of the church and a member of the synod, informed it about the church in New England and its missionary work, based upon the above-mentioned

---

18 A.J. Onstenk, "Lodenstein, Jodocus van", in: *BLGNP*, III, 253-255.

19 Grothe, *Archief*, II, 105-108.

20 Grothe, *Archief*, II, 112.

21 Grothe, *Archief*, II, 109.

letter from Increase Mather, which was also sent to the Utrecht Faculty of Theology.²²

In 1745, the provincial synod dealt with its relation to the Moravians, who had petitioned the Reformed classis Amsterdam for authorization of their missions; the relation between the Reformed Church and the Moravians will be discussed in the next section of this article.

Finally, it should be mentioned that the 1798 and 1800 meetings of the Utrecht provincial synod dealt with the establishment of the Netherlands Missionary Society (1797) and with the attitude to be taken by the Reformed Church towards this interdenominational body. These meetings required unanimity of all provincial synods before the Reformed Church could officially take steps regarding recognition of, and eventual cooperation with this new society.²³

Utrecht University professors and the Moravian Brethren

Count Nikolaus L. von Zinzendorf (1700-1760) studied law at Wittenberg and, for a short period of time, at Utrecht University. Therefore, he also may be regarded as one of Utrecht's *alumni*.²⁴

In the 1740s, Von Zinzendorf organized the movement of the Moravian Brethren at Herrnhut in Germany. He was not only instrumental in awakening a missionary spirit in this church but also in making Protestantism at large aware of its worldwide missionary responsibilities. He visited the Netherlands again, where in the meantime a Moravian community was established, located at first at IJsselstein and thereafter at Zeist, both in the province of Utrecht.²⁵

The Moravian Brethren made a strong impact on Dutch society. But various Reformed theologians and ministers felt obliged to oppose them as being unorthodox and even heretical. Also some Utrecht University professors criticized them: especially Albert Voget (1695-1771) and Gisbertus M. Elsnerus who originated from Cleves (Kleve) in Germany (1698-1775).²⁶

In 1794, the Theological Faculty of Utrecht University responded to a letter from the provincial authorities in Utrecht, who had been seeking advice as to the recognition of the Moravian congregation in Zeist. After long

---

22 Grothe, *Archief*, II, 117.

23 Grothe, *Archief*, II, 122-127.

24 Von Zinzendorf is not mentioned in *ASAR-T*. D.A. Schattschneider, "Zinzendorf, Nikolaus Ludwig von", in: *BDCM*, 762.

25 De Groot, *De Zeister Broedergemeente*, 29-36.

26 W.J. Fourmier, "Voget, Albertus", in: *BLGNP*, I, 404-405; A. de Groot, "Elsner, Gijsbertus Matthias", in: *BLGNP*, II, 186-187.

deliberations, the faculty gave the following answer: the Reformed Church would consider to drop the Moravians from its list of heresies if the latter would be willing to faithfully receive the Augsburg Confession (1530) as their creed.²⁷ This advice was a compromise: it did not contradict earlier decisions taken by the Utrecht provincial synod which clearly criticized the theology and the missionary activities of the Moravians. It also reflects the diversity of opinions within the faculty at that time: on the one hand, Bonnet and the practical theologian Philip J. Bachiene (1750-1797) opposed the Moravians; on the other hand, Heringa supported them.²⁸ The Moravians influenced the birth and growth of the Netherlands Missionary Society.²⁹ Many of the founders of this society were friends of the Moravians.

Utrecht University students and *alumni*

In the period under discussion, Utrecht University did not only have professors but also students, both Dutch and foreign, who engaged themselves in foreign missions and their studies. The Dutch theological students concerned went as church ministers to Southeast Asia and the Caribbean. The non-Dutch students can be divided into two categories: western/white students from Europe and from South Africa who may have been informed on foreign missions by Utrecht University professors, and non-western/non-white students who came from the Far East.

Non-Western students

In the period under discussion, very few theological students of Utrecht University originated from Asia. Three persons need to be mentioned.

Adrianus de Mey, the son of a Dutch father and a native mother, was born in Paliacatta at the coast of Coromandel, India. He studied theology at Utrecht University, where he defended the published *Disputatio theologica de conversione Indorum* (Theological dispute regarding the conversion of the inhabitants of the Indies, 1675), having Prof. Andreas Essenius as supervisor. Thereafter, he was ordained by the classis Amsterdam and settled as a minister on Ceylon (1677). In 1691, a theological seminary was established at Nalur in the district Jaffanapatnam, North Ceylon which

---

27 J.A. Cramer, *De theologische faculteit te Utrecht in de 18de en het begin der 19de eeuw*, (Utrecht, 1936) 98-100*, 105-109; De Groot, *De Zeister Broedergemeente*, 56.

28 Lütjeharms, *Het philadelphisch-oecumenisch streven*, 177-178.

29 P.N. Holtrop, *Tussen Piëtisme en Réveil*, (Amsterdam, 1975) 170 points to the two roots of the Netherlands Missionary Society: the “evangelical” and the “apologetic” one. The Moravians are placed in the former category.

served the Malabar community, the present-day Tamil. De Meij (d. 1699) became its first rector. He preached fluently in the Malabar language and revised a Malabar translation of the Acts of the Apostles (1692).³⁰

Willem Jurriaan Onda(a)tje, the son of a native chief, was another person of Malabar origin who studied theology at Utrecht University (1752-1756). After his study, he was ordained in Amsterdam and became a minister at Colombo, Ceylon. At the same time, he was appointed as rector of the theological seminary which in 1696 was established in that city for the Singhalese. In 1776, he moved to Jaffanapatnam. It is told that on one of his journeys, he baptized ca. 1600 natives.³¹

Bastiaan Jansz, also from Malabar origin, studied theology at Utrecht University (c. 1755-1761). As an ordained minister, he served thereafter in Cochin (1763-1766) and in the Portuguese congregation at Batavia. In 1776, he died in Batavia.³²

Hungarian students (Stipendium Bernardinum)

Daniël Bernard Guiljamszn (1676-1761) was married with Dina M. Leydecker (1687-1712), a daughter of Melchior Leydecker (1645-1701) who served as a minister in Batavia and translated the Bible into Malay. He spent some time (1710-1716) in the service of the Dutch East India Company, lastly as governor and director at the coast of Coromandel, and founded the still existing stipend which bears his name. In his last will he stipulated how he wanted to support Reformed students from Hungary and the Palatinate to do theological studies at Utrecht University.³³

The selected students may have been given instruction on missions by Utrecht University professors. However, it is unlikely that one of the former *Stipendium* students ever became an overseas missionary.³⁴

---

30 Grothe, *Archief*, I, 94, 97, 99, 103, 107, 118; *BWOIP*, 285-286; Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 242, 251. On the activity of the Protestant Church in Ceylon, see also: J. van Goor, *Jan Kompenie as schoolmaster: Dutch education in Ceylon 1690-1795*, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1978.

31 *BWOIP*, 320-321; Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 242, 251. Not mentioned in *ASAR-T*.

32 *BWOIP*, p. 215; not mentioned in *ASAR-T*.

33 S.D. van Veen, *Het Stipendium Bernardinum*, (Utrecht, 1911) 9-24.

34 A.M. Kool, *God moves in a mysterious way*, Zoetermeer, 1993, which relates the history of Hungarian missions in great detail, contains no reference to Bernard or to the first students of his stipend at Utrecht University.

Students from South Africa

South Africans who wanted to study law usually went to Leiden, whereas those who came to study theology mostly matriculated into Utrecht University. In 1762, the first South African theological students arrived at Utrecht. Afterwards they became ministers in the Dutch Reformed Church of South Africa.

Passing over the rev. Jacobus Scholtz, I merely call attention to the rev. Michiel Christiaan Vos (1759-1825). After his theological studies at Utrecht, he served as a Reformed pastor in the Netherlands and thereafter in the Land van Waveren (currently known as Tulbagh) in South Africa (1794-1802; 1810-1818). He was especially concerned about the spiritual condition of the slaves in the Cape Colony. He improved the position of the Moravian missionaries in the Cape and warmly welcomed Johannes Theodorus van der Kemp (1747-1811), the first missionary of the Netherlands Missionary Society, in South Africa. In cooperation with Van der Kemp, he became the chairperson of a committee which proceeded to constitute the “South African Society for the Furtherance and Extension of Christ’s Kingdom, Residing at the Cape of Good Hope”. He also served in Asia (1804-1809), at Tranquebar, India, and at Colombo, Ceylon. He wrote an autobiography in letters to a friend, entitled: *Merkwaardig verhaal aangaande het leven en de lotgevallen van Michiel Christiaan Vos* (Remarkable story concerning the life and the adventures of Michiel Christiaan Vos, 1824).³⁵

It is important to note that some Dutch *alumni* of Utrecht University also went to South Africa to serve there. As an ordained missionary of the Netherlands Missionary Society (1797), Johannes J. Kicherer, a native of The Hague, went to the Cape to christianize natives. His travels and work among the slaves, the San (Bushmen), and the Khoi (Hottentots) are reported in the documents of his Missionary Society as well as in his own Extract.³⁶ After his return from leave in Europe in 1805, Kicherer became a church minister at Graaf Reinet.

---

35 Scholtz is mentioned in *ASAR-T*; Vos is not. B.J. Odendaal, *Die kerklike betrekkinge tussen Suid-Afrika en Nederland (1652-1952)*, (Franeker, 1957) 92-93: Vos served from 1794-1802, 1810-1818; and Scholtz from 1811-1827. Cf. I.H. Enklaar, *Life and work of dr. J.Th. van der Kemp 1747-1811*, (Cape Town/Rotterdam, 1988) 79-81, 83, 87, 117-118, 172; W. Saayman, “Vos, Michiel Christiaan”, in: *BDCM*, 709.

36 J.J. Kicherer, *An extract from the Rev. Mr. Kicherer's narrative of his mission in South Africa, together with a sketch of the public conference with the Hottentots in London*, November 21, 2003, Wiscasset, 1805.

Dutch alumni

Some Utrecht *alumni* have served as ministers and voluntary missionaries in South Africa, Ceylon, India, Malacca, present-day Indonesia, Formosa, China, and in the West Indies, Surinam, and Brazil. It needs to be stated that the Leiden University *alumni* who did so were more numerous. This is primarily due to the fact that the offices of the Dutch East and West India Companies were located in the provinces of Holland and Zeeland, which possessed harbours; therefore, Leiden University professors and *alumni* had easier access to these offices than their colleagues in the inland province of Utrecht which is not bounded by the North Sea.

In a chronological order, the life stories of a few of these *alumni* will be told in a fragmentary way. Some of them (for instance, Hubertus Leydecker) served as a minister of the Netherlands Reformed Church at home before they went overseas.

Dutch alumni in the areas of the East India Company

Both good and sad stories can be told about Utrecht *alumni* in the Far East. A sad story, for instance, is that of the rev. Johannes Costerus, who died on his outbound voyage in 1648 or 1649.³⁷

In 1656, the rev. Theodorus Zas arrived in Batavia (present-day Jakarta). After having traveled to Goa and Cambodia, he served at Malacca (1658-1673) and in Batavia (1674-1704). In addition to Dutch and Latin, he was able to communicate in Portuguese, Malay, and Arabic.³⁸

In 1663, the rev. Nathanael de Pape (or, Paap) disembarked in Batavia, from where he travelled to China. As a minister he served at Negapatnam (1665-1672) and Paliacatte (1672-1680) on the coast of Coromandel. He preached in the surroundings of this town where he brought many people to Christ. Finally, he moved back to present-day Indonesia where he died at Batavia in 1688.³⁹

In 1664, the rev. Cornelius Keyzers-Kindt (or, Keijzerskind) arrived at Batavia. He travelled to China and served as a minister in Quelang at Formosa. The withdrawal of the garrison from this place made him relocate to Batavia. There, he was appointed as the first pastor at Timor. Although he died soon after his arrival (1670), he was able to baptize 28 adults and 12 children on this island.⁴⁰

---

37 *BWOIP*, 105.

38 *BWOIP*, 504-505.

39 Cramer, *De Theologische Faculteit*, 516-518; *BWOIP*, 328-330.

40 Grothe, *Archief*, I, 63-64, 67, 71-73; II, p. 199; *BWOIP*, 236-237; Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 93-94, 126.

In 1669, the rev. Isaac Huisman (1639-1675) disembarked in Batavia. In the next year, he became a minister in Ambon. In 1675, he went to Ternate to visit the congregations there; he never came home from this trip because he died at Ternate.⁴¹

In 1671, the rev. Hubertus Leydecker (b. 1641) disembarked in Batavia. He served in Malacca (1672-1682) and returned from there to the Netherlands. In Malacca, he had a narrow escape when a high placed person in the colonial government wanted to kill him.⁴²

In 1676, the rev. Cornelius de Leeuw arrived at Batavia. He served at Ambon and Ternate (1680-1689). He frequently visited Menado and sometimes also the Sangir Islands. He was the first Reformed minister in the Dutch East Indies who was able to preach in Sangirese and even composed a small catechism in that language, which unfortunately was never printed.⁴³

In 1683, the rev. Johannes Ruiter (or, Ruyterus) arrived in Batavia. After having served in Negapatnam, Coromandel (1683-1685), he returned to the Netherlands.⁴⁴

Before a church was established in South Africa, several Netherlands Reformed ministers who were on their way to Batavia, served for a while at the Cape.⁴⁵

Finally I mention that Caspar A.L. van Troostenburg de Bruijn, the author of *Biografisch Woordenboek van Oost-Indische Predikanten* (Biographical dictionary of ministers serving in the East Indies, 1893) was an *alumnus* of Utrecht University. His dictionary is the main source for this brief description of the lives and work of the above-mentioned *alumni*. It contains many more data on the above-mentioned ministers and on other Utrecht *alumni* who served overseas.⁴⁶

Dutch alumni in the areas of the West India Company

In 1667, the naval chaplain Abrahamus van Westhuyse was the first theologian who had graduated from Utrecht University to visit Surinam.⁴⁷ In

---

41 *BWOIP*, 201; not mentioned in *ASAR-T*.

42 *BWOIP*, 257-258; not mentioned in *ASAR-T*.

43 *BWOIP*, 255-256; not mentioned in *ASAR-T*. Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 93-94, 126.

44 *BWOIP*, 374. J. van Goor, *Kooplieden, predikanten en bestuurders overzee*, (Utrecht, 1982) 114, refers to theological studies of Ruiterus at Groningen University.

45 Odendaal, *Die kerklike betrekkinge*, 29-30.

46 Van Troostenburg de Bruijn also published a handbook on the history of the Protestant Church in the East Indies: *De Hervormde Kerk in Nederlandsch Oost-Indië onder de Oost-Indische Compagnie (1602-1795)*, Arnhem, 1884.

47 In earlier days, some Utrecht *alumni* served as Reformed ministers in Dutch Brazil. See: F.L.

the following decades, Johannes Basseliers, Jacobus a Beynum, Antonius Ketelaer, and Paulus Kleij (Cleij, Claij) were the first Reformed ministers serving in the capital of this new Dutch colony. Basseliers (1649?-1689), who studied at Utrecht University at the same time as Westhuyse, was the founder of the Reformed Church in that city.⁴⁸

More famous is Jan Willem Kals (1700-1781), who was born in the western part of Germany and who studied theology at Utrecht University (1722-1728), where he was influenced by Lampe and specialized in Oriental languages.⁴⁹ In 1731, he was appointed a minister of the Reformed Church in Surinam. He urged his white congregation to do missions among the local people and protested to the colonial authorities against both the flourishing slave trade and the expulsion of the Indians. He argued that Indian Christians should be permitted to attend the church services of the European colonists. For that reason, he was considered an undesirable element. Within two years the colonial authorities sent him back to the Netherlands.

In the Netherlands, Germany, England and the USA, Kals continued his fight on behalf of the Indians and the blacks. He was supported by the rev. Hendrik Velse, a Reformed minister in The Hague and the publisher of sections of one of Hoornbeeck's above-mentioned Latin works in Dutch.⁵⁰ Kals also established contact with the rev. Sebald G. Manger, a firm opponent of the Moravians' activities in the Netherlands. This contact may have been the reason why Kals never referred to the Moravian missions in his main publications (see below). Through Manger, Kals also knew the ex-slave Jacobus E.J. Capitein (1717-1747) who, after his theological study at Leiden University, was appointed as chaplain and missionary to Elmina on the Gold Coast (present-day Ghana).⁵¹

In 1756, Kals published *Neerlands Hoof- en Wortel-sonde: Het versuym van de bekeeringe der heydenen* (The Netherlands' main and root sin: the neglect of the conversion of the heathen), and (as the second part of the same volume) *Nuttige en noodige bekeeringe der heidenen in Suriname en*

Schalkwijk, *The Reformed Church in Dutch Brazil (1630-1654)*, (Zoetermeer, 1998) 110-111.

48 *ASAR-T* does not mention Antonius Ketelaer, but it refers to Adrianus Ketelaer (the same person?). P. Kleij is not mentioned either. J.M. van der Linde, *Surinaamse suikerheren en hun kerk*, (Wageningen, 1966) 22-35, 121-151.

49 J.M. van der Linde, *Jan Willem Kals 1700-1781*, (Kampen, 1987) 17-18. J.A.B. Jongeneel, "Kals, Jan Willem", in: *BDCM*, 352.

50 A.Th. Boone, "'Tot verbreydinge van het rijcke onses Heeren Jesu Christ': Een inleiding tot de zendingsgedachten binnen het gereformeerd piëtisme in Nederland", *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 17 (1993), 8-14, 17.

51 D.N.A. Kpobi, *Mission in chains*, Zoetermeer, 1993. D.N.A. Kpobi, "Capitein, Jacobus Willem Joannes", in: *BDCM*, 114.

Berbices enz., enz., waar zulk nogh versuymt word (Useful and necessary conversion of the heathen in Surinam and Berbice, etc., etc., where that is still neglected). Both studies propagated missions and attacked Dutch colonialism and trade which neglected the missionary endeavour.

From his youth, when he attended grammar school in Germany, a school run by Jesuits, Kals considered Francis Xavier as his great example: he also wanted to convert overseas heathen.

Conclusion

At the time of the birth and rise of the East and West India Companies, the Utrecht Reformed theologians Voetius and Hoornbeek were the leading missiologists in Dutch Protestantism and in Protestantism at large. They had a close relationship with one another: Hoornbeek was a pupil of Voetius.

During the whole period under discussion, the Theological Faculty of Utrecht University was pronouncedly Reformed. Prof. Johannes Leusden was in touch with Puritan missions in New England. He and his Utrecht University colleagues carefully guarded the Reformed heritage and identity. On three occasions, Utrecht theologians regarded this heritage endangered. Firstly, they strongly opposed the decision of the Dutch East India Company to abstain from worship and doing missions in Japan. Secondly, they regarded the Moravians and their missions as heretical as long as the Moravians were not willing to clarify sufficiently their stand to the creeds of the Reformation, especially to the Augsburg Confession. Thirdly and finally, they criticized the interdenominational character of the newly established Netherlands Missionary Society, which they regarded as an unwanted neglect of the rich Reformed tradition. At the end of the period under discussion, however, the moderate Reformed theologian Heringa was not only able to bridge the gap between the Reformed and the Moravian missions but also instrumental in connecting Utrecht University in a positive way to the Netherlands Missionary Society. Some of his colleagues did not hesitate to openly disapprove his moving away from traditional Reformed positions.

As Voetius was the founding father of Protestant missiology in and outside the Netherlands, so his pupil Relandus paved the way for studying Islam using empirical methods. He held the view that fair studies on Islam would be extremely helpful to adequately conduct missionary work among the Moslems.

Apart from the Dutchmen Basseliers and Kicherer, foreigners were prominent among the *alumni* of Utrecht University who engaged in

missionary work. The German law student Von Zinzendorf became the founding father of the worldwide Moravian missionary movement, whereas his compatriot Kals in Surinam was a good example of doing justice to the Indians and to the Negroes whatever the consequences at the personal level. The SouthAfrican Vos came to the fore in missions in another way: he served in three continents (Europe, Africa, and Asia) and, therefore, was one of the most globally and interculturally experienced Protestant ministers of the 17th and 18th centuries. It is not clear if Hungarian *alumni* of Utrecht University became involved in foreign missions after they returned home. During the period under consideration, very few non-Westerners studied theology at Utrecht University. They did not originate from Batavia, but from Ceylon and India. After their theological studies at Utrecht University, they served as Reformed ministers in their native countries; some of them were also active as teachers and translators.

Abbreviations:

ASAR-T: Album studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae MDCXXXVI-MDCCCLXXXVI: Accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula, Utrecht: Beyers et Boekhoven, 1886.

BCDM: Gerald H. Anderson (ed.). Biographical dictionary of Christian missions, New York: MacMillan, 1998.

BLGNP: Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme, Kampen: Kok, 1978-2001. 5 volumes.

BWOIP: C.A.L. van Troostenburg de Bruijn, Biografisch woordenboek van Oost-Indische predikanten, Nijmegen: Milborn, 1893.

Behoedzaam laveren

De *Gereja Protestan Maluku* en de Hervormde zending tijdens het Nederlandse bewind van Nieuw-Guinea¹

Hans van de Wal

Het Nederlandse bewind over Nieuw-Guinea heeft na de soevereiniteitsoverdracht in 1949 nog bijna dertien jaar geduurd. Halverwege die periode was de kritiek in Nederland op het niet-overdragen van Nieuw-Guinea aan de jonge staat Indonesië vrijwel verstomd. Het jaar 1956 vormde echter een keerpunt: in dat jaar publiceerde de Hervormde synode de Oproep tot bezinning over Nieuw-Guinea, die veel stof deed opwaaien. De Oproep had geen directe invloed op het beleid van de Nederlandse regering, maar gaf onder de Nederlandse bevolking wel een belangrijke stoot tot herwaardering van de legitimiteit en de houdbaarheid van het Nederlandse bewind over Nieuw-Guinea.² In een eerder artikel in dit tijdschrift is de geschiedenis van de Oproep beschreven.³

In de archieven van de Hervormde zending stuitte ik op een andere kwestie die zich in deze periode voordeed, namelijk die van de gemeenten van de *Gereja Protestan Maluku* (Molukse Protestantse Kerk) in Nieuw-Guinea, die als gevolg van de weigering van de Nederlandse regering om de soevereiniteit over Nieuw-Guinea over te dragen aan de nieuwe Indonesische staat, geïsoleerd waren geraakt van hun geestelijk centrum op Ambon. Ik trof gegevens aan over een ‘deal’ van de zending van de Nederlandse Hervormde Kerk en de GPM, die argwaan wekte op het ministerie van Overzeese Rijksdelen. Een lezing van dr. P.J. Drooglever,⁴ mij door de auteur toegestuurd, was aanleiding om de in Ambon gemaakte afspraken nader te onderzoeken. Ik wil met name de specifieke positie van de Hervormde Raad voor de Zending in het conflict Nederland-Indonesië belichten en zal betogen, dat

-
- 1 In de regel wordt de afkorting GPM in dit artikel gebruikt om de *Gereja Protestan Maluku* ofwel Molukse Protestantse Kerk aan te duiden. In de bronnen is echter doorgaans sprake van MPK.
  - 2 A. Lijphart, *The trauma of decolonisation, the Dutch and West New Guinea*, (New Haven, London: 1966) 207v.
  - 3 *Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken* (DZOK), X/2 (2003) 13-60.
  - 4 P.J. Drooglever, “Relations on various levels”, *Documenting Diplomacy in the 21st Century, Proceedings of the 6th International Conference of Editors of Diplomatic Documents, Washington DC, May 1-2, 2001*. In dit artikel wijst Drooglever op het belang van niet-officiële spelers in het Nederlands-Indonesische conflict rondom Nieuw-Guinea – zoals de Hervormde zending.

zendingssecretaris Locher ondanks de schijn van het tegendeel een matigende rol gespeeld heeft in Ambon, juist door daar het streven naar één Indonesische kerk ter sprake te brengen.⁵

De Hervormde zending kritisch gevolgd

Op het ministerie van Overzeese Rijksdelen werd de commotie rond de Oproep met aandacht gevolgd, te meer daar van meet af aan duidelijk was dat de Hervormde zending – die in het openbare leven op Nieuw-Guinea een belangrijke speler was vanwege haar rol in het onderwijs⁶ en haar banden met een van de belangrijkste Papuse instituties, de Evangelische Christelijke Kerk in Nieuw-Guinea (GKI⁷) – de stoot gegeven had tot de Oproep. Daarom was men bij de directie Nederlands Nieuw-Guinea van dit ministerie geïnteresseerd in de tekst van het concept van een herderlijk schrijven van de Raad voor de Zending der Nederlandse Hervormde Kerk, dat ten grondslag had gelegen aan de Oproep. Hoewel dit concept een minder pro-Indonesische strekking had dan de Oproep, nam het nadrukkelijk stelling tegen de Nederlandse visie dat er geen internationaal probleem was omdat Nederland alles deed wat redelijkerwijs door de internationale gemeenschap verwacht mocht worden: zorgen voor een goed bestuur en opvoeding tot een zelfstandige keuze van de bevolking van Nieuw-Guinea voor een politieke status. Kern van beide stukken was, dat Nederland niet langer op eigen gezag Nieuw-Guinea moest besturen, maar dat voor het bestuur over Nieuw-Guinea een internationaal draagvlak gezocht moest worden. Ongetwijfeld was het voor het ministerie een hele opluchting te constateren dat de overgrote meerderheid van de (Hervormde) zendingsarbeiders op Nieuw-Guinea de Oproep van de synode van hun kerk afwees en daar ook de nodige ruchtbaarheid aan gaf. De hoofdlijnen van het beleid van de zending werden echter niet in Nieuw-Guinea uitgezet, maar in Oegstgeest, waar het bureau van de Hervormde zending gevestigd was.

De argwaan jegens de zending was echter niet van recente datum. Al eerder waren er schermutselingen geweest. Zo had de algemeen secretaris van de

---

5 Dit artikel is gebaseerd op bronnenonderzoek in de archieven van de Raad voor de Zending van de N.H. Kerk (ARvdZ) berustend in Het Utrechts Archief, en in de archieven van het secretariaat van de Hervormde synode (GSNHK) en het Ministerie van Koloniën en opvolgers (MvK) in het Nationaal Archief.

6 Daarop werpt een recente studie licht: Miriam Bos, “Onderwijsbeleid in Nieuw-Guinea – een analyse van de invloed van de Zending van de Nederlandse Hervormde Kerk op het onderwijsbeleid in Nieuw-Guinea in de periode 1950–1962”, ongepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht, januari 2004.

7 Afkorting van de gangbare naam: Gere(d)ja Kristen In(d)jili di Nieuw-Guinea (later resp. Nederlands Nieuw-Guinea, Papua Barat, Irian Barat, en nu weer Papua Barat).

Hervormde zending, mr. S.C. Graaf van Randwijck, naar aanleiding van een rondreis door Indonesië en Nieuw-Guinea in 1953, in het Hervormde *Zendingsblad der Ned. Herv. Kerk* een opmerking gemaakt over de koloniale sfeer die op Nieuw-Guinea zou heersen. Daarop had de toenmalige gouverneur van Nieuw-Guinea, dr. J. van Baal, tijdens een verblijf in Nederland in januari 1954, de secretaris voor Indonesië en Nieuw-Guinea van de Raad voor de Zending, dr. G.P.H. Locher, onderhouden over de ‘geest van veroordeling van het Nederlandse gezag in Nieuw-Guinea’ die uit dat verslag sprak.⁸ Toen in juni 1956 de Hervormde zending de synode ertoe wist te bewegen openlijk vraagtekens te zetten bij de Nederlandse soevereiniteit over Nieuw-Guinea, was de argwaan op het ministerie jegens de leiding van de Hervormde zending dan ook krachtig aangewakkerd. Die argwaan werd versterkt door een persbericht van het Indonesische persbureau Antara (toen in de regel aangeduid met de afkorting P.I.A.), dat op 15 november 1956 gepubliceerd werd.

Het Antara bericht

Onderwerp van het Antara-bericht van 15 november 1956 was een overeenkomst tussen de vertegenwoordiger van de Hervormde zending, Locher, en de synode van de Molukse Protestantse Kerk (*Gereja Protestan Maluku*), na besprekingen die “dezer dagen” waren beëindigd. De synode van de Molukse Protestantse Kerk had inmiddels met deze overeenkomst ingestemd. Het persbericht werd in vertaling op 17 november door de Nederlandse zaakgelastigde D.G.E. Middelburg naar het ministerie van Overzeese Rijksdelen gestuurd. De tekst maakt een wonderlijke indruk: afgezien van het feit dat hij verminkt is overgekomen, wemelt hij van onjuistheden en onduidelijke formuleringen als gevolg van het feit dat kennelijk noch de opsteller noch de vertaler van het persbericht op de hoogte was van kerkelijk jargon, terwijl ook de zegsman, de voorlichtingsfunctionaris van de synode van de GPM, vermoedelijk niet erg exact geweest is in zijn mededelingen aan de journalist van persbureau Antara.

Hoe het ook zij: de genoemde afspraken tussen de Hervormde zending en het synodebestuur van de GPM waren niet “dezer dagen” maar al enkele maanden eerder gemaakt, tijdens het bezoek van Locher aan Ambon van 17 augustus tot 1 september 1956. Vermoedelijk was de synode van de GPM, die die afspraken moest bekrachtigen, pas in oktober of begin november van

---

8 Verslag van het onderhoud van dr. G.P.H. Locher met de gouverneur van Nieuw-Guinea, dr. J. van Baal, d.d. 12 januari 1954; agendastuk vergadering 28-1-54 Raad voor de Zending, ARvdZ 81A.8 (1027).

dat jaar bijeengekomen, hetgeen zou kunnen verklaren dat het persbericht pas op 15 november verscheen.

Wat op het ministerie argwaan wekte waren de volgende drie mededelingen:

voorts is men overeengekomen, dat ernaar gestreefd zal worden voor de tot stand bringing van 'een' kerk in de molukken en west irian, waarin ondergebracht worden de evangelische christelijke kerk in west irian, de evangelische in halmahere en de molukse protestantse kerk, waarbij het zwaartepunt gelegd wordt op de decentralisatie van de werkzaamheden. hiermede wil men de verwezenlijking van een kerk voor heel indonesia, met inbegrip van west irian to stand brengen

en

ook is men overeengekomen inzake de vaststelling van de samenwerking tussen de molukse protestantse kerk en de zendingsraad in nederland voor de verzek[e]ring van de werkzaamheden van de molukse protestantse kerk in west irian. De lei[di]ng van de werkzaamheden komen in handen van een synode [in de kantlijn is erbij geschreven: welke?, VdW], terwijl de nederlands[e] hervormde kerk slechts een controlerend toezicht uitoefent op de evangelieverspreiding in west irian en rapport uitbrengt hierover aan de molukse protestantse kerk in ambon

en tenslotte:

verder is men overeengekomen, dat ernaar gestreefd zal worden om zendingsarbeiders van de molukse protestantse kerk naar west irian te zenden in samenwerking met de zendingsraad. Aldus Pattiasina.⁹

Waar ging het in werkelijkheid om?

Onderwerp van het gesprek van dr. G.P.H. Locher, secretaris van de Raad voor de Zending (RvdZ), met het synodebestuur van de GPM was de status van de gemeenten van de GPM in Nieuw-Guinea of West-Irian, zoals het gebied in Indonesië werd genoemd. Aanleiding was de door de Hervormde zending krachtig gesteunde ontwikkeling op Nieuw-Guinea in de richting van een zelfstandige kerk in dat gebied. Later in datzelfde jaar, in oktober 1956, zou de oprichting plaatsvinden van de Evangelische Christelijke Kerk in Nieuw-Guinea ofwel de *Gereja Kristen Injili di Nieuw-Guinea*. Locher, op reis in Indonesië, zou via de Filippijnen naar Nieuw-Guinea reizen om die

---

9 "De zendings-arbeid in west irian", tekst telegram "jjakarta 17 november 1956 (aan) celer haag", NA, archief MvK, inventarisstuk 10898 (MPK); Ds. Th.P. Pattiasina was toen voorlichtingsfunctionaris van de GPM; later werd hij voorzitter van de GPM (1961-1976). De tekst van het telegram is letterlijk overgenomen, de verbeteringen in de tekst zijn met de hand aangebracht.

historische gebeurtenis mee te maken. Op zijn reis was hij naar Ambon gegaan om van het synodebestuur gedaan te krijgen, dat het erin zou toestemmen de gemeenten van de GPM in Nieuw-Guinea (die veelal geleid werden door Molukkers maar voor het overgrote deel uit Papua's bestonden) te laten opgaan in de Evangelische Christelijke Kerk in Nieuw-Guinea, zodat er slechts één Protestantse kerk in Nieuw-Guinea zou ontstaan. In ruil daarvoor zou de GPM ook in de toekomst verantwoordelijk blijven voor de zendings-taak, die al sinds 1930 vanuit Ambon aan de zuidkust van Nieuw-Guinea werd verricht,¹⁰ sinds 1935 onder verantwoordelijkheid van de GPM. Zolang de politieke verhoudingen dit onmogelijk maakten, zou de Hervormde zending die zendingstaak in en rond Fak-Fak en Merauke namens de GPM blijven uitvoeren, zoals al sinds 1950 gebeurde.¹¹

Het synodebestuur van de Molukse Protestantse Kerk beschouwde dit voorstel als onaanvaardbaar: de gemeenten op Nieuw-Guinea, en zeker de gemeenten aan de zuidkust, hoorden in de perceptie van het synodebestuur al sinds de stichting van de GPM in 1935 onlosmakelijk tot die kerk. De synode van de GPM was daarom van mening dat de GPM-gemeenten in Nieuw-Guinea, in ieder geval de gemeenten langs de zuidkust, ook in de toekomst deel moesten blijven uitmaken van de GPM en besloot de gemeenten langs de zuidkust van Nieuw-Guinea een kerkelijk volwaardig onderdeel van de GPM te maken. Uit de zogenaamde zendingsgemeenten langs de zuidkust zouden daarom twee classes (kerkelijke districten) gevormd worden, Fak-Fak en Merauke, zoals genoemd persbericht ook vermeldde.¹²

Historische ontwikkelingen

Voor een goed begrip van de kerkelijke verhoudingen in Nieuw-Guinea is het van belang te weten, dat de zending al lang voor de feitelijke bestuursvestiging in 1898 van het Nederland-Indisch gouvernement (vestiging bestuursposten Fak-Fak en Manokwari) werkzaam was op de noordkust. De eerste zendelingen hadden zich in 1855 aan de Doreh-baai gevestigd. In 1863 was de Utrechtse Zendingsvereniging (UZV) haar werk begonnen.¹³ In 1951 was de UZV – die toen al deel uitmaakte van de Verenigde Nederlandse Zendingscorporaties – opgegaan in de Raad voor de Zending van de Nederlandse Hervormde Kerk. Uit dit zendingswerk waren vooral op de

---

10 Th. Müller-Krüger, *Der Protestantismus in Indonesien*, (Stuttgart, 1968) 105-106.

11 Verslag vergadering Raad voor de Zending 17/1/1957 sub 5 (reis Locher), NA, archief GSNHK 216 (map 1^e halfjaar 1957).

12 Zie ook *Jaarverslag over 1956 Raad voor de Zending*, 36.

13 Th. van den End, *Ragi Carita, sejarah Gereja di Indonesia 1860-an-sekarang (jilid 2)*, (Jakarta, 2002) 120-124.

noordkust gemeenten ontstaan, in overgrote meerderheid bestaand uit Papua's. In 1956 werd uit deze gemeenten, die toen ongeveer 130.000 zielen telden, de al genoemde Evangelische Christelijke Kerk in Nieuw-Guinea gevormd. De ECK telde in dat jaar 580 gemeenten en 186 gemeenten-invoering.¹⁴

Sinds de bestuursvestiging hadden zich naast Nederlanders ook ambtenaren, onderwijzers en militairen uit oostelijk Indonesië gevestigd, vooral Molukkers uit de Zuid- en Zuidoost-Molukken. Ook hadden zich in de jaren dertig Indische Nederlanders gevestigd als kolonist of als ambtenaren. Met name de aanwezigheid van Molukkers is opvallend. Zij maakte deel uit van een brede historisch ontwikkeling, die de positie van Molukkers in het voormalige Nederlands-Indië had bepaald. Molukkers hadden een belangrijke rol toebedeeld gekregen tijdens het Nederlandse bewind over Indonesië. Molukkers van de eilanden Ambon en Ceram, maar ook uit Tanimbar en de Kei-eilanden, waren door het Nederlands-Indische gouvernement, het leger, en ook door kerk en zending op vele plaatsen in de archipel ingezet. Veel militairen en bestuursambtenaren, en ook evangelisten en onderwijzers in dienst van missie en zending waren afkomstig van Ambon en omliggende eilanden. Het spreekt vanzelf dat deze belangrijke rol het zelfverstaan van Molukkers als onmisbare factor in het proces van beschaving en kerstening in het voormalige Nederlands-Indië sterk heeft gestimuleerd.¹⁵ Ook in Nieuw-Guinea woonden Molukkers, met name in de bestuurscentra, maar ook in de oliestad Sorong waar velen van hen werkten voor de Nederlandse Nieuw-Guinese Petroleum Maatschappij.

Aangezien de meeste Molukkers in Nederlandse dienst protestantse christenen waren, ontstonden al in de jaren dertig protestantse gemeenten, die zich verwant voelden met de in 1935 gestichte *Gereja Protestan Maluku* (GPM), zowel aan de zuidkust als ook elders, vooral in de grotere bevolkingscentra waar ook het Nederlands bestuur gevestigd was, zoals in Manokwari, Biak, Hollandia en Fak-Fak. Hoeveel leden de gemeenten van de GPM in Nieuw-Guinea in 1956 telden is mij niet bekend. Het ging in ieder geval om een betrekkelijk klein aantal gemeenten met in totaal enkele duizenden leden. Die van Sorong was veruit de grootste. Molukkers hadden in al deze gemeenten een leidende positie.

De GPM, de moederkerk van deze gemeenten, was voortgekomen uit de vroegere Protestantse Kerk in Nederlands-Indië, de schepping van Koning Willem I. De Protestantse Kerk, ook wel Indische Kerk genoemd, was be-

---

14 Gegevens afkomstig uit: F.C. Kamma, *Dit wonderlijke werk*, (Oegstgeest, 1976) 778.

15 Drooglever, "Relations on various levels", 123v.

doeld om alle protestanten in Nederlands-Indië te verenigen. Inderdaad was een groot deel van de protestanten in het voormalige Nederlands-Indië, vooral op Java, in de Molukken, de Minahassa en Timor lid van deze kerk. De Protestantse Kerk was vooral een stadskerk en telde veel ambtenaren onder haar leden. Ze was feitelijk een staatskerk geweest tot 1935 toen de band met het gouvernement grotendeels was losgemaakt en had zowel Nederlandstalige als Indonesischtalige gemeenten, vaak naast elkaar in dezelfde plaats. Uit de ene Protestantse Kerk waren vier kerken ontstaan. De Minahassische kerk (GMIM) was al in 1934 geconstitueerd, de Molukse kerk (GPM) in 1935, de Timorese kerk (GMIT) in 1947.¹⁶ Sinds 1948 bestond de vroegere Protestantse Kerk uit vier verschillende kerken: de GPM, de GMIM, de GMIT en de Protestantse Kerk in Westelijk Indonesië (GPIB).¹⁷ De vier kerken zouden met elkaar verbonden blijven in een kerkelijk verband met een overkoepelende Algemene Synode, zo was in 1948 afgesproken bij de (derde) vergadering van de Algemene Synode.

Vanouds hoorden Nederlanders en Indische Nederlanders, maar ook vele Molukkers bij die ene Protestantse Kerk. Dat was ook het geval in Nieuw-Guinea. Bij de opdeling van de Protestantse Kerk in 1948 werden de Protestantse gemeenten in Nieuw-Guinea (uiteraard buiten de uit de Hervormde zending ontstane gemeenten) tot het verzorgingsgebied van de GPM gerekend.

Een tweede historische ontwikkeling raakte vooral de Molukkers op Nieuw-Guinea. Ze was het gevolg van de soevereiniteitsoverdracht in 1949. Toen de Nederlandse regering besloot Nieuw-Guinea voorlopig niet over te dragen aan wat toen nog de Republiek der Verenigde Staten van Indonesië (VSI) heette en eind 1950 dat besluit bekrachtigde, betekende dat voor de Molukkers op Nieuw-Guinea, dat ze van de ene op de andere dag in het buitenland woonden. Zij kregen de keus om te blijven dan wel terug te gaan naar hun geboortestreek. Zo'n 4.000 Molukkers bleven en zetten de samenwerking met het Nederlandse bewind voort.¹⁸ Meer en meer raakten ze echter afgesneden van hun wortels in de Molukken, terwijl hun positie van gewaardeerde medewerkers veranderde in die van mensen die een veiligheidsrisico vormden, omdat ze als Indonesiërs te boek stonden. Kort voor het einde van het Nederlandse bewind, toen de oliemaatschappij NNGPM haar activiteiten beëindigde en de spanningen tussen Nederland en Indonesië over de status

---

16 GMIM: Gereja Masehi Injili Minahasa / Evangelische Christelijke Kerk van de Minahassa; GPM: Gereja Protestan Maluku / Molukse Protestantse Kerk; GMIT: Gereja Masehi Injili Timor / Evangelische Christelijke Kerk van Timor. Zie Van den End, *Ragi Carita 2*, 74-76.

17 GPIB: Gereja Protestan di Indonesia Bagian Barat / Protestantse Kerk in West-Indonesië.

18 Drooglever, "Relations on various levels", 124.

van Nieuw-Guinea explosief toenamen, zou overigens nog eens een grote uittocht plaatsvinden; de oliestad Sorong zou erdoor veranderen in een ambtenarenstad.¹⁹

In 1956 waren de Molukkers echter nog manifest aanwezig. Met name de gemeenten aan de zuidkust, die uit zendingsactiviteiten van Molukse ambtenaren of onderwijzers waren ontstaan, voelden zich deel van de GPM. Ze werden daartoe ook gerekend door de leiding van die kerk. Indonesisch-talige GPM-gemeenten waren vooral te vinden waar veel Molukkers woonden, aan de zuidkust, vooral in en rond Merauke en Fak-Fak maar ook elders in de Vogelkop. Na 1949 was het directe contact tussen de gemeenten in Nieuw-Guinea en het synodebestuur echter doorgesneden. Normaal kerkelijk contact, het deelnemen aan synodevergaderingen, bezoeken van het synodebestuur aan kerkelijke gemeenten en van predikanten aan het synodekantoor, dat alles was onmogelijk geworden, eerst door de RMS-opstand²⁰ die in 1950 op Ambon uitgebroken was, en vervolgens door de vestiging van het Nederlandse gouvernement Nieuw-Guinea, dat in 1952 een officiële delegatie van de GPM de toegang geweigerd had.²¹ De Indonesisch-talige GPM-gemeenten werden uit naam van de GPM door een Nederlandse predikant, de “gevolmachtigde van de MPK”, geleid. Dat was tot 1957 ds. E. Gijsbers te Fak-Fak. Gijsbers rapporteerde wel via de Algemene Synode van de Protestantse Kerk in Indonesië aan de GPM, maar had verder eigenlijk geen contact met beide kerkelijke instanties. Zijn salaris werd krachtens oude afspraken door het gouvernement van Nieuw-Guinea betaald. Per 1 januari 1955 was aan die financiële verplichting een einde gekomen en had de Raad voor de Zending (RvdZ) de verantwoordelijkheid voor zijn salaris overgenomen. Sindsdien was Gijsbers tegelijk gevolmachtigde van de GPM én zendingspredikant van de Nederlandse Hervormde Kerk. Begin 1956 was een stichting “Protestantse Kerk Nieuw-Guinea” in het leven geroepen, die tot doel had de predikantsplaatsen te financieren die tot 1 januari 1955 door het gouvernement van Nieuw-Guinea bekostigd waren. Dat betrof bij de stichting van het gouvernement Nieuw-Guinea in 1949 drie predikanten en vier “Indische leraars”.²² Met de Raad

---

19 H. Woldendorp, zendbrief 42, begin september 1961, particulier archief H. Woldendorp.

20 RMS: Republik Maluku Selatan, de afscheidingsbeweging, die de Zuid-Molukken tot onafhankelijke staat uitriep op 24 april 1950 en later dat jaar door het Indonesische leger neergeslagen werd.

21 RvdZ aan Prof. dr. W.J.A. Kernkamp, minister voor Overzeese Rijksdelen, 27/10/1952 (af-schrift), NA archief GSNHK 214.

22 Memorandum dd 7/3/56 Directie NNG MINvOR, NA, archief MvK, 9672 “scheiding kerk en staat”.

voor de Zending had Gijsbers dan ook het meeste contact: hij zou uit te-leurstelling over de houding van de synode van de GPM in 1957 aftreden als gevolmachtigde van de GPM en volledig in dienst treden van de RvdZ.

De Nederlandstalige protestanten

Het gevolg van de in 1948 op de synode van de Protestantse Kerk gemaakte afspraak was, dat niet alleen de al in Nieuw-Guinea woonachtige Molukkers maar ook de Nederlanders, voorzover niet werkzaam in de zending, nu formeel bij de Molukse Kerk hoorden.²³ Wat echter in 1948 nog voor de hand had gelegen bleek al in 1950 als gevolg van de politieke ontwikkelingen een onhoudbare constructie. De RvdZ zat daar al snel mee in de maag. Dat blijkt uit een notitie uit 1954 van Locher. Daarin vroeg hij zich af of het beleid van de Algemene Synode van de Protestantse Kerk in 1948 wel zo wijs geweest was: “In N.G. plukken wij nu de wrange vruchten van dit beleid...”,²⁴ Immers als gevolg van de op de synode van de Protestantse Kerk in 1948 gemaakte afspraken werden ook de vanaf 1950 sterk groeiende gemeenten van Nederlanders en Indische Nederlanders, die Nederlandstalig waren en niets met de GPM hadden, toch tot de kerk van de Molukken gerekend. In Hollandia, Biak, Manokwari en Sorong waren grote Nederlands sprekende gemeenten ontstaan.²⁵ Ds. E. Gijsbers was aanvankelijk formeel ook voor deze gemeenten de gevolmachtigde van de GPM.

In 1954 werd de status van de Nederlandstalige gemeenten gewijzigd. Deze gemeenten hadden geopteerd voor een aparte afdeling, een classicaal verband, binnen de ene Kerk in oprichting van Nieuw-Guinea. Daar bestond een voorbeeld voor: in de Nederlandse Hervormde Kerk was er een verband van Franssprekende gemeenten, de Waalse classis. De Raad voor de Zending had dit verlangen gesteund, evenals de Gereformeerde Kerken in Nederland; de Gereformeerden hadden een predikant, ds. J. Drost, voor dit werk ter beschikking gesteld. Namens de Hervormde zending hadden Locher en Gijsbers tijdens Lochers bezoek aan Nieuw-Guinea in 1954 overleg gevoerd met het gouvernement over deze kwestie. De Nederlands sprekende classis was de facto gaan functioneren in september 1954, toen het besluit genomen was dat in 1956 de *Gereja Kristen Injili di Nieuw-Guinea* (GKI) of Evangelisch Christelijke Kerk in Nieuw-Guinea, gesticht zou worden: sinds

23 RvdZ aan Prof. dr. W.J.A. Kernkamp, minister voor Overzeese Rijksdelen, 27/10/1952 (afschrift), NA archief GSNHK 214.

24 Memorandum over de geestelijke verzorging der Protestantse Nederlanders in Nieuw-Guinea, notitie G.P.H. Locher t.b.v. RvdZ, april 1954, NA archief GSNHK 215 (map 1954/55).

25 Ibidem.

september 1954 functioneerde een zogenaamde proto-Synode van de GKI oftewel de GKI-in-oprichting. Deze Nederlands sprekende classis van de GKI zou blijven bestaan tot de uittocht van de Nederlanders uit Nieuw-Guinea: eind november 1962 werd deze classis opgeheven.

De Indonesischtalige GPM-gemeenten op Nieuw-Guinea

De Nederlandstalige gemeenten hoorden nu dus niet meer tot de GPM, maar hadden daar gevoelsmatig ook nooit toe behoord. Dat lag uiteraard anders bij de Indonesischtalige GPM-gemeenten, waarin veelal Molukkers een belangrijke rol speelden. Ook met betrekking tot deze gemeenten, voor welke de GPM zich verantwoordelijk voelde, stimuleerde de RvdZ de integratie in de GKI. Maar hier waren problemen te voorzien, met name voor de gemeenten op de zuidkust: de GPM had al in 1953 uitgesproken dat de “zendingsgemeenten” van deze kerk in west- en zuid-Nieuw-Guinea op den duur een classis van de GPM zouden moeten vormen.²⁶ Terwijl de verantwoordelijkheid voor de Nederlandstalige gemeenten nooit geëffectueerd was en er tussen de Indonesischtalige GPM-gemeenten elders in Nieuw-Guinea en de GPM op Ambon wel affiniteit was, maar geen organisatorische band, beschouwde de GPM de gemeenten in en rond Fak-Fak en Merauke als GPM-gemeenten in engere zin. Ze waren, zoals gezegd, al sinds 1930 ontstaan uit zendingswerk vanuit Ambon. Ze werden in de kerkorde van de GPM van 1935 uitdrukkelijk vermeld als behorend bij de GPM.²⁷

Toen het proces van instituering van de *Gereja Kristen Injili* (GKI) in Nederlands Nieuw-Guinea op gang gekomen was, had de RvdZ gehoopt dat de GPM toch zou instemmen met de aansluiting van alle gemeenten van de GPM op Nieuw-Guinea bij de GKI. Bij de leiding van de Hervormde zending was echter inmiddels bekend, dat de GPM zich zou verzetten tegen de overdracht van haar gemeenten aan de GKI. Namens de GPM had de secretaris van de Indonesische Raad van Kerken, ds. S. Marantika, medio 1955 de zorgen van de GPM betreffende haar gemeenten op Nieuw-Guinea overgebracht en gevraagd om rechtstreeks overleg van de Raad voor de Zending met de GPM, zo mogelijk op Ambon.²⁸

---

26 *Jaarverslag over 1954 Raad voor de Zending*, 24-25.

27 “Dagboek, geschreven tijdens mijn reis naar Indonesie en Nieuw Guinea gedurende de maanden Juli tot November 1957 [moet 1956 zijn] in opdracht van de Raad voor de Zending van de Ned. Herv. Kerk door G.P.H. Locher” 131 pagina’s (voortaan: Dagboek Locher 1956): woensdag 29 augustus (ARvdZ 127.64.5 / 957, ook te vinden in archief Locher op microfiche, Dienstencentrum VPK Utrecht).

28 *Jaarverslag over 1955 Raad voor de Zending*, 27.

Tijdens zijn reis door Indonesië en Nieuw-Guinea in 1956 was zendingssecretaris Locher daarom op bezoek gegaan in Ambon om de kerkelijke status van de GPM gemeenten in Nieuw-Guinea te bespreken.²⁹ De opzet was, zoals gezegd, om de GPM zo ver te krijgen dat ze de gemeenten, die ze als eigen gemeenten beschouwde, toestond zich te voegen bij de nieuwe kerk van Nieuw-Guinea, met dien verstande dat de GPM verantwoordelijk zou blijven voor het in 1930 al begonnen zendingswerk in zuidelijk Nieuw-Guinea.³⁰ De gouverneur van Nieuw-Guinea was medio 1955 op de hoogte gesteld van het voornemen om een bezoek te brengen aan de GPM en van de inhoud van het voorstel van de Hervormde zending inzake de GPM-gemeenten in Nieuw-Guinea.³¹

Locher op Ambon

Kort na aankomst in Ambon kreeg Locher een memorandum van het synodebestuur, waarin met zoveel woorden stond dat de GPM de vorming van één kerk ambieerde uit de bestaande kerken van de Molukken en Halmaheira en de wordende kerk van Nieuw-Guinea. Van de Nederlandse Hervormde Kerk, uit welke de kerken van Halmaheira, Molukken en Nieuw-Guinea voortgekomen waren, werd in het memorandum verwacht dat ze bij het proces van éénwording van die drie kerken hulp zou verlenen (bijlage 1). In het gesprek vroeg Locher, blijkens zijn dagboek, waarom nu juist deze drie kerken samengevoegd zouden moeten worden. Herinnerend aan het streven om uiteindelijk één kerk voor heel Indonesië tot stand te doen komen, wees Locher op de mogelijkheid gesprekken met naburige kerken ook buiten de Molukken te openen over regionale kerkfusies. Die suggestie deed Locher met de kennelijke bedoeling om de gedachte van de samenvoeging van de kerken in een soort groot-Moluks verband te relativeren. Tegelijk constateerde hij in het gesprek ook dat de politieke situatie een gesprek met de GKI-in-oprichting over samenvoeging onmogelijk maakte.³²

Er moet stevig gediscussieerd zijn in Ambon, want de meningen lagen ver uiteen. Locher wilde, zoals gezegd, de toezegging van de GPM dat alle GPM-gemeenten in Nieuw-Guinea overgedragen zouden worden aan de nieuwe kerk van Nieuw-Guinea, op grond van hetzelfde argument dat de

---

29 Van Ambon ging de reis naar de Minahassa, toen (24/9) via Singapore, Bangkok en Manilla naar Biak, Dagboek Locher 1956.

30 Verslag vergadering Raad voor de Zending 17/1/1957 sub 5 (reis Locher), archief GSNHK 216 (map 1^e halfjaar 1957).

31 G.P.H. Locher aan Gouverneur J. van Baal, 8/7/1955, ARvdZ 120.49.8 map MPK (895).

32 Dagboek Locher 1956: Woensdag 22/8/1956.

stichting van zelfstandige kerken in Indonesië uit het zendingswerk van Nederlandse kerken had mogelijk gemaakt, namelijk dat zendingswerk tot doel had de totstandkoming van een kerkelijke gemeenschap met een kerkelijke organisatie door christenen van de betreffende regio of land geleid. Die kerkelijke gemeenschap zou een regionale en niet een etnische basis moeten hebben. De GPM op haar beurt zou echter officieel nooit kunnen instemmen met het loslaten van de GPM-gemeenten, omdat ze daarmee de laatste band met een stukje Indonesische kerk in Nieuw-Guinea zou doorsnijden – en zo de verdenking op zich zou laden de Nederlandse soevereiniteit over Nieuw-Guinea de facto te erkennen. Het voorstel, dat het zuidelijk deel van Nieuw-Guinea zendingsterrein zou blijven van de GPM, dat echter alle gemeenten zouden toetreden tot de GKI als de kerk van de regio Nieuw-Guinea, was dus bedoeld om de GPM toch enige ruimte te geven in Nieuw-Guinea, ook al waren alle betrokkenen zich ervan bewust dat het niet veel meer dan een gebaar was, bedoeld om de synodeleiding over de brug te helpen. Zendingstheologisch gesproken was dat ietwat wonderlijk omdat zo'n toezegging eigenlijk had moeten komen van de kerk van Nieuw-Guinea, die weliswaar nog niet bestond, maar wel op het punt stond geboren te worden, en niet van een kerk in Nederland. De afspraak deed met andere woorden denken aan de situatie van voor 1935 toen er nog geen zelfstandige kerken waren en zendingsgenootschappen de “zendingsvelden” onderling verdeelden. Mogelijk is deze afspraak gemaakt in overleg met de protosynode (synode in oprichting) van de GKI, maar dat blijkt niet uit de stukken. Vermoedelijk heeft ‘Oegstgeest’³³ gehandeld in de verwachting dat het gevoerde beleid het belang van de toekomstige GKI het beste zou dienen. Doel was immers de totstandkoming van de ene kerk van Nieuw-Guinea. Van zendingstandpunt uit zou het een “goede deal” zijn: door de GPM medeverantwoordelijk te maken voor de totstandkoming van een regiokerk in Nieuw-Guinea zou voorkomen worden dat er een *suku*-kerk (letterlijk: etnische kerk) van Molukkers buiten de Molukken zou ontstaan, terwijl tegelijk gezichtsverlies van de GPM voorkomen werd. Van actieve Molukse kerkpolitiek in Nieuw-Guinea kon immers in de gegeven politieke omstandigheden geen sprake zijn.

Hoe het ook zij: de synode van de GPM had een ander uitgangspunt, namelijk dat de zendingsgemeenten van de GPM blijvend deel moesten uitmaken van de GPM. Anders gezegd: uitgangspunt van de GPM was dat de GPM niet alleen de (Zuid- en Zuidoost-)Molukken omvatte, maar ook een

---

33 Zo werd korthedshalve de Raad voor de Zending der Nederlandse Hervormde Kerk veelal aangeduid.

deel van Nieuw-Guinea, ook al had de leiding van de GPM slechts indirect contact met haar gemeenten in Nieuw-Guinea.

Op 22 augustus 1956 werd in Ambon een “gemeenschappelijke conclusie” van GPM en RvdZ ondertekend, die op de keper beschouwd maar ten dele een gemeenschappelijke conclusie was en – tegen de achtergrond van de tegengestelde posities – een zeer diplomatiek geformuleerd document is.

De Nederlandse versie van dit document dat in twee talen te Ambon is opgemaakt luidt:

Gemeenschappelijke Conclusie, gegrond op de bespreking op 21 augustus 1956 betreffende de nota van het Synodaal Bestuur der Molukse Protestantse Kerk ddo. 19 augustus 1956, aan den Vertegenwoordiger van de Raad voor de Zending van de Nederlandse Hervormde Kerk, Dr. G.P.H. Locher.

De vorming van één Kerk uit in elkaars nabijheid gelegen Kerken, achten wij een bijdrage tot de opbouw van één Kerk in Indonesia.

Daarom richt de G.P.M. de vraag tot haar naburige Kerken, of de onderlinge kerkelijke gescheidenheid wel verantwoord is.

De tijd is gekomen om het gesprek hierover te openen.

Indien de gespreks-partners van oordeel zijn, dat de Ned. Herv. Kerk, i.c. de Raad voor de Zending van de Ned. Herv. Kerk aan dit gesprek haar bijdrage kan geven, mag deze zich hier niet aan onttrekken.

Wij betreuren, dat de huidige politieke situatie een gesprek van de Geredja Protestan Maluku met de Geredja Kristen Indjili in Irian-Barat bijkans onmogelijk maakt, juist omdat zoveel banden beide Kerken aan elkaar verbinden.

Ambon, 22 Augustus 1956

Badan Pekerja Synode Geredja Protestan Maluku:

Ds. F.H. de Fretes (voorzitter), Ds. D. Louhenapessy (secretaris).

Vertegenwoordiger van de Raad voor de Zending van de Nederlandse Hervormde Kerk: Dr. G.P.H. Locher.

Het is duidelijk dat de ambitie van het synodebestuur van de GPM door Locher ingedamd is. Tegelijk is het verlangen naar oecumenische samenwerking van de GPM gehonoreerd. Beide instanties zijn het eens over een algemeen uitgangspunt, te weten dat de vorming van één kerk uit in elkaars nabijheid gelegen kerken een bijdrage geacht mag worden te zijn tot de opbouw van de ene kerk van Indonesië.³⁴ De GPM verklaart dat de tijd is gekomen om het gesprek met de nabuurkerken over de onderlinge

---

34 Voor een goed begrip van deze formulering is het nuttig te weten, dat de doelstelling van de Indonesische Raad van Kerken van meet af aan was de totstandkoming van de ene protestantse kerk van Indonesië! Zie Th. Müller-Krüger, *Der Protestantismus in Indonesien*, 298, en Th. van den End, *Ragi Carita*, 386.

gescheidenheid te openen. Samen verklaren GPM en RvdZ vervolgens dat als de gesprekspartners van mening zijn dat de Nederlandse Hervormde Kerk een bijdrage aan dit gesprek kan geven, zij zich daaraan niet mag onttrekken. Tenslotte wordt door beide instanties betreurd, dat politieke situatie een gesprek van de kerken van de Molukken en van Nieuw-Guinea nagenoeg onmogelijk maakt.³⁵

In het persbericht van 15 november 1956 waren de subtiële formuleringen uit de gemeenschappelijke conclusie niet overgenomen, zoals het feit dat daar in algemene termen over kerkelijke éénwording gesproken werd. Het persbericht noemde voorts expliciet de namen van vier kerken, maar zei er niet bij dat die overgenomen waren uit de eigen nota van de GPM, die bij het begin van de gesprekken aan Locher overhandigd was. Ook stond in het persbericht niet, dat het de GPM was die de vraag naar interkerkelijk gesprek stelde. De slotopmerking uit de gemeenschappelijke conclusie die wel de mening van beide partners formuleerde (ze betreurden samen dat de politieke situatie een gesprek van GPM en GKI onmogelijk maakte) was in het persbericht weggelaten.

In een werkovereenkomst van “Interkerkelijke Samenwerking” (bijlage 2) werd benadrukt dat, gezien de politieke situatie, de Raad voor de Zending feitelijk toezicht zou houden op het werk, maar de synode van de GPM verantwoordelijk zou blijven voor de GPM-gemeenten in Nieuw-Guinea, dat de kosten van het GPM-werk in Nieuw-Guinea ten laste van de GPM zouden komen en dat “wordt gestreefd naar vermeerdering van krachten” (lees: zendingswerkers), zowel uit de GPM als uit de NHK of andere zendingslichamen.³⁶ Dat impliceerde dus, dat de RvdZ er aan mee zou werken dat ook Indonesische zendingsarbeiders in het zendingsgebied van de GPM zouden kunnen werken; en dus dat, als de GPM daarom zou verzoeken, de RvdZ daarvoor toestemming zou vragen aan de Nederlandse regering.

De GPM hield dus vast aan de zeggenschap over haar zendingsgemeenten aan de zuidkust. Ze was echter wel bereid de GPM-gemeenten in Hollandia en Manokwari (waar in 1956 nog maar weinig Molukkers lid van waren) over te dragen. De (grote) Indonesischtalige gemeente van Sorong diende

---

35 De ondertekende exemplaren van de gemeenschappelijke conclusie dd. 22/8/1956 en ook de werkovereenkomst van interkerkelijke samenwerking van RvdZ en GPM dd. 28/8/1956 (zie beneden) bevinden zich in ARvdZ 120.49.8 map MPK (895); die bevat ook de nota van het synodebestuur van de GPM dd. 19/8/56.

36 “Gemeenschappelijke beslissing van het synodaal Bestuur van de Molukse Protestantse Kerk met den Vertegenwoordiger van de Raad voor de Zending van de Nederlandse Hervormde Kerk, dr. G.P.H. Locher, betreffende de verzorging van het gebied der Molukse Protestantse Kerk in Irian-Barat”, Ambon, 28/8/1956, ARvdZ 120.49.10, map MPK (895).

zelf te beslissen wat ze wilde. Bij de instituering van de GKI in oktober 1956 besloot deze om deel te blijven uitmaken van de GPM – en prompt splitste de gemeente zich in een GPM-deel en een GKI-deel.

Locher had dus niet veel bereikt in Ambon: de GPM had vastgehouden aan veruit de meeste van haar gemeenten in Nieuw-Guinea. De historische band en het feit dat vanouds op de zuidkust veel Molukkers woonden, die zelf ook prijs stelden op een band met de GPM, was een belangrijke reden. Een tweede reden was de vrees, dat als de gemeenten in Nieuw-Guinea losgemaakt zouden worden van de GPM mogelijk ook de gemeenten in de Zuid-Oost Molukken (Tanimbar en Kei-eilanden) zich zouden afscheiden.³⁷ Op de achtergrond speelde echter nog een belangrijke reden mee: het zelfverstaan van met name protestantse Molukkers als de dragers van een groot-Moluks ideaal. Een invloedrijk man als ir. J. Leimena, de grote voorman van de protestants-christelijke partij (Parkindo) in Indonesië, minister in vele kabinetten, had nadrukkelijk gepleit voor de stichting van een grote Molukse provincie, die ook Nieuw-Guinea zou omvatten.³⁸ Op die groot-Molukse gedachte kom ik nog terug.

In het *jaarverslag over 1956* van de RvdZ werd de verwachting uitgesproken dat de gemeenten aan de zuidkust zich ongetwijfeld op termijn zouden aansluiten bij de GKI, omdat vele GPM-gemeenten voornamelijk uit Papua's bestonden.³⁹ De in 1957 gevormde classes (kerkelijke districten) Merauke en Fak-Fak van de GPM hebben echter nog lang na de vestiging van het Indonesisch gezag bestaan.⁴⁰ Uiteindelijk zijn ze zelfs nooit geïntegreerd in de GKI: in 1985 zijn ze omgevormd tot een zelfstandige kerk, de *Gereja Protestan Indonesia di Papua Barat* (Indonesische Protestantse Kerk in West Papua).⁴¹

Locher op het matje geroepen

Terug naar het persbericht van Antara. Met name de suggestie hierin dat de ECK opgenomen zou moeten worden in de toekomstige ene kerk van

---

37 Locher hoorde dat van ds. Pattiasina, toen voorlichter van de GPM. Dagboek Locher 1956: woensdag 22 augustus.

38 Drooglever, "Relations on various levels", 126.

39 *Jaarverslag over 1956 Raad voor de Zending*, 36.

40 Het *jaarverslag 1957* meldt de omvorming van de zendingsgebieden Merauke en Fak-Fak tot een classis van de GPM. In het *jaarverslag 1971* van de RvdZ wordt vermeld dat GPM en ECK besloten hebben de mogelijkheid van integratie van de GPM-gemeenten in de ECK te onderzoeken.

41 Jean-Jacques Bauswein en Lukas Vischer, *The Reformed Family Worldwide. A Survey of Reformed Churches, Theological Schools, and International Organizations*, (Eerdmans, 1999) 267.

Indonesië, wakkerde het bestaande wantrouwen jegens de Hervormde zending bij de directie Nederlands Nieuw-Guinea (NNG) van het Ministerie voor Overzeese Rijksdelen aan. Ook in kringen van de Hervormde tegenstanders van de Oproep, de zogenaamde Bezwaarden Synodale Oproep⁴² kreeg men er lucht van. Haagse leden van het comité van bezwaarden waren vermoedelijk ingeseind door een ambtenaar van de directie Nederlands Nieuw-Guinea; aan het persbericht van Antara is bij mijn weten geen aandacht besteed in de Nederlandse pers.⁴³

De chef van de directie NNG, B. Krijger, vroeg op 30 november de Raad voor de Zending om opheldering over het persbericht van Antara van 15 november. Locher, tot 9 november op reis in Indonesië en Nieuw-Guinea, antwoordde eind januari 1957 met een uitvoerige brief (bijlage 3). De terreinleider op Nieuw-Guinea, F.C. Kamma, kreeg een afschrift.⁴⁴ Locher constateerde in deze brief dat het persbericht op meerdere punten onjuist was. Wat de achtergrond betreft: bij de GPM ging het niet in de eerste plaats om de eenheid van Indonesië met inbegrip van Nieuw-Guinea, maar om het oude (vooroorlogse) Molukse ideaal van een groter Ambon. Dat “imperialisme der Ambonezen, die als een nieuw Israël ‘Maluku en Irian Barat’ willen regeren” was in de officiële verklaring niet terug te vinden, aldus Locher, maar had wel invloed uitgeoefend op de besprekingen. Een ouderling uit het synodebestuur had hem gezegd dat de Molukkers als het nieuwe Israël zijn van de Molukken en Nieuw-Guinea – dus geroepen om het geestelijk centrum te worden van beide gebieden. Nieuw-Guinea en de Molukken vormden in die optiek “één gebied, waarin de christen-Ambonnees geroepen is, zijn godsdienst en zijn cultuur te brengen en leiding te geven”. Daarom wilde men onder geen beding afstand doen van de zendingsgemeenten te Fak-Fak en Merauke. Locher had benadrukt dat de visie dat Nieuw-Guinea en de Molukken een eenheid vormden, niet gedeeld werd door de Nederlandse overheid, noch ook door de Indonesische overheid (die kort tevoren de provincie Irian Barat gevormd had); dat het beter was aansluiting te zoeken bij het verlangen der Indonesische kerken om tezamen één kerk te gaan vormen en te pleiten voor eenwording van in elkaars nabijheid gelegen kerken; dat het niet op de weg van de Raad voor de Zending lag om de kerk van Halmaheira te adviseren wel met de GPM maar niet bijvoorbeeld met de Minahassische kerk overleg over samenvoeging te voeren; dat het bij de huidige politieke situatie geen zin had

---

42 J. Prins aan F.C. Kamma, 19/12/56 ARvdZ 86.A.10 (1029).

43 Ik heb er *Het Vrije Volk*, *Trouw* en de *Arnhemse Courant* op nagekeken.

44 G.P.H. Locher aan F.C. Kamma, eind januari 1957, ARvdZ 120.49.12 (896).

om over samenvoeging van GPM en Evangelische Kerk van Nieuw-Guinea te spreken.⁴⁵ Locher zelf had dus het streven naar de ene kerk van Indonesië ter sprake gebracht om de gedachte van samenvoeging van kerken in een soort groot-Moluks rijk te relativiseren. Ironisch genoeg was het juist de verwijzing naar de ene kerk van Indonesië in het boven genoemd Antara persbericht, die de argwaan op het ministerie van Overzeese Rijksdelen in de eerste plaats had gewekt. Locher bevestigde in deze brief de in de werkovereenkomst (bijlage 2) vastgelegde afspraak, dat RvdZ en GPM zouden streven naar uitbreiding van het aantal werkers zowel uit de Hervormde kerk als uit de GPM en schreef dat de RvdZ een eventueel verzoek van de GPM om visa voor zendingsarbeiders uit de GPM zou steunen.

Of Locher trouwens helemaal gelijk had met zijn mededeling in bovengenoemde brief aan het ministerie voor Overzeese Rijksdelen, dat het bij de GPM niet om een door de Indonesische Nieuw-Guinea-politiek ingegeven voorstel ging, valt overigens te betwijfelen. Enige politieke druk vanuit de Indonesische Raad van Kerken (DGI⁴⁶) op het synodebestuur van de GPM om vast te houden aan de kerkelijke zeggenschap over de GPM-gemeenten in Nieuw-Guinea is niet geheel ondenkbaar. Locher moet geweten hebben van het gerucht dat tenminste één Indonesische kerkelijke autoriteit, ds. S. Marantika, secretaris van de DGI, zich sceptisch uitgelaten had over de instituering van de GKI. De GKI zou in zijn ogen “uitvloei van het koloniale regiem van de Nederlanders” respectievelijk een “politieke stunt” zijn.⁴⁷ De directie NNG van het ministerie voor Overzeese Rijksdelen beschikte over die informatie. Locher had de leiding van de DGI, en dus ook Marantika, kort voor zijn bezoek aan Ambon ontmoet,⁴⁸ en zou dit bericht, als het ook hem bereikt had, zeker geïnterpreteerd hebben: het was immers in feite een uiting van wantrouwen aan het adres van ‘Oegstgeest’ als de Nederlandse partner van de GKI-in-oprichting. Of Marantika zich in 1956 aldus uitgelaten heeft of niet: zes jaar later, oktober 1962, zou hij zich in een ontmoeting met twee vertegenwoordigers van de GKI hebben laten ontvallen dat na de overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië de GPM-classis opgeheven zou moeten worden.⁴⁹ Dat doet vermoeden, dat de claim van de

---

45 RvdZ/G.P.H. Locher, aan directeur chef directie NNG MINvOR, 25/1/1957, archief MvK 10898 (map MPK).

46 Dewan Gereja-gereja di Indonesia.

47 Procureur-Generaal bij Hof van Justitie Mr. W. Beun, aan gouverneur van NNG, 11/9/1956, archief MvK, Inventarisstuk 10931 (map DGI).

48 Dagboek Locher 1956.

49 Ds. H. Woldendorp hoorde dat van ds. D. Prawar, die samen met ds. F.J.S. Rumainum, namens

GPM op de GPM-gemeenten in zuidelijk Nieuw-Guinea gedurende het Nederlandse bewind over Nieuw-Guinea mede om politieke redenen door de DGI gesteund werd. Dat de GPM vanuit de DGI in ieder geval niet afgeremd is in de kwestie van de GPM-gemeenten in Nederlands Nieuw-Guinea lijkt daarmee wel duidelijk. Overigens: het is wel opvallend dat men kennelijk op het ministerie voor Overzeese Rijksdelen na de publicatie van de Oproep van de Hervormde Synode ook de uitspraken van het bestuur van de Indonesische Raad van Kerken had laten nagaan, mogelijk zelfs al voor de Oproep.⁵⁰

Op de directie NNG van het ministerie voor Overzeese Rijksdelen koesterde men in ieder geval argwaan. Ik maakte al melding van het feit dat men daar wist dat de Hervormde Raad voor de Zending vraagtekens zette bij het Nederlandse bewind over Nieuw-Guinea en de drijvende kracht was geweest achter de Hervormde Oproep tot bezinning van juni 1956. Kennelijk vermoedde men dat het de Raad voor de Zending wel goed uitkwam dat een Indonesische kerk (te weten de GPM) vasthield aan een bruggenhoofd in Nieuw-Guinea, ook al stelde die betrokkenheid niets voor. Want in een interne notitie gericht aan de heer van Beuge (beleidsambtenaar directie NNG) werd Lochers uitleg in twijfel getrokken: naar de mening van de auteur⁵¹ was het persbericht wel degelijk juist, op het ene punt na dat Locher geen toezegging gedaan had namens de Hervormde Kerk om te helpen bij de eenwording van de drie genoemde kerken, omdat de politieke situatie dat niet toestond. Dat de GPM vasthield aan de gemeenten van Fak-Fak en Merauke was niet verwonderlijk, aldus genoemde beleidsnotitie: “de Raad [voor de Zending] heeft nooit anders gedaan dan tegen de natuurlijke gang van zaken de fictie te handhaven, dat de M.P.K.⁵² zending dreef in N.G. Gezien de houding van de Raad voor de Zending bij andere gelegenheden kan hieraan moeilijk een ander motief dan eigenbelang (repercussies tegen de zending in Indonesië) worden toegekend.”⁵³ Dit klopt niet helemaal, zoals men ook op de directie NNG kon weten. In de eerste plaats was het “bovennationale karakter van elk zendingswerk” voor de Raad voor de Zending een principieel punt en geen gelegenheidsargument. Dat was al met

---

de GKI in oktober 1962 de leiding van DGI en enkele Indonesische ministers ontmoette, dagboek ds. H. Woldendorp 18/10/1962, particulier archief H. Woldendorp, Doetinchem.

50 Procureur-Generaal bij Hof van Justitie Mr. W. Beun, aan gouverneur van NNG 11/9/1956, archief MvK 10931 (map DGI).

51 Waarschijnlijk beleidsambtenaar Burger: op de brief van Locher dd 25/1/1956 wordt in een potloodaan-tekening de heer Burger om zijn opmerkingen gevraagd.

52 Lees: de Molukse Protestantse Kerk (GPM).

53 Interne notie “Heer van Beuge, vertrouwelijk” gedateerd 31/1/1957, voorzien van paraaf B, archief MvK 10898 (MPK).

grote nadruk in een uitvoerige brief van de Raad voor de Zending van oktober 1952 aan de toenmalige minister voor Overzeese Rijksdelen benadrukt naar aanleiding van de weigering van het gouvernement van Nieuw-Guinea een delegatie van de GPM toe te laten.⁵⁴ In de tweede plaats erkende de Raad voor de Zending wel de historische missionaire verantwoordelijkheid van de GPM voor zuidelijk Nieuw-Guinea, maar had dezelfde Raad ook sinds jaar en dag de totstandkoming van één Protestantse Kerk in Nieuw-Guinea (de GKI) gestimuleerd. In het dossier over de GPM (als MPK aangeduid) van de directie NNG bevindt zich bovendien een krantenbericht van eind 1954, waarin naar aanleiding van de per 1 januari 1955 in te voeren scheiding van kerk en staat op Nieuw-Guinea sprake is van verzet van de GPM tegen het voorstel van ‘Oegstgeest’ (aangeduid met de oude benaming van “Verenigde Nederlandse Zendingscorporaties”!) om de GPM-gemeenten op Nieuw-Guinea over te dragen aan de nieuwe GKI.⁵⁵ Met andere woorden: wat de dienst NNG als ‘fictie’ zag was voor de RvdZ een principekwesitie; dat de GPM niet voelde voor het voorstel van ‘Oegstgeest’ en vasthield aan haar formele gezag over de GPM-gemeenten was een streep door de rekening van de RvdZ: deze betreunde het besluit van de GPM, omdat de GPM-gemeenten rond Fak-Fak en Merauke in meerderheid uit Papua’s bestonden en zich zouden moeten kunnen aansluiten bij de GKI als de ene protestantse kerk in Nieuw-Guinea. De RvdZ had echter geen keus: de GPM was een zelfstandige kerk in eigen rechte.

De directie NNG van het ministerie voor Overzeese Rijksdelen concludeerde uit Lochers brief – en met name uit het feit, dat de zending van de Nederlandse Hervormde Kerk zendingsactiviteiten van de GPM zou ondersteunen – dat de Raad voor de Zending Indonesiërs voor kerkelijk werk naar Nieuw-Guinea wilde halen. Locher had immers in de al genoemde brief

---

54 RvdZ aan Prof. dr. W.J.A. Kernkamp, minister voor Overzeese Rijksdelen, 27/10/1952 (af-schrift), archief GS NHK 214: De RvdZ schrijft te beseffen dat de regering door de controverse over de politieke status van NG zendingswerk van een Indonesische kerk mogelijk minder wenselijk acht, maar hecht aan het feit dat naast zendingswerk vanuit Nederland ook zendingswerk van een Indonesische kerk naast Australische en Amerikaanse corporaties plaatsvindt “als een teken daarvan dat wij niet in de eerste plaats als Nederlandse of Indonesische Christenen aldaar arbeiden, doch als gezonden door de Heer der Kerk.”

55 *Alg. Handelsblad* 29/12/1954. In verband met o.m. dit bericht vroeg de chef directie NNG van het ministerie van Overzeese Rijksdelen B. Krijger per brief van 15/1/1955 aan het directorium van de Raad voor de Zending N.H. Kerk, waarom de MPK nu belangstelling heeft voor NNG “nadat deze kerk sedert de soevereiniteitsoverdracht, voor zover de Directie bekend, geen contact meer heeft gehad met haar Algemeen Vertegenwoordiger daar te lande....” Archief MvK 10898.

aan de directie NNG geschreven, dat de RvdZ eventuele verzoeken van de GPM om een visum voor een of meer zendingsarbeiders “krachtig (zou) steunen”, zoals zij dat ook in het omgekeerde geval van zusterkerken in Indonesië verwachtte. Het gouvernement van NNG, kennelijk bevreesd voor een instroom van pro-Indonesische Molukkers via kerkelijke kanalen, nam daarop maatregelen om de komst van buitenlandse onderwijzers sterk te belemmeren.⁵⁶

Bijlagen⁵⁷

*1. Nota: Gemeenschappelijke Verantwoordelijkheid van Kerk en Zending in “Maluku en Irian-Barat”, aan den vertegenwoordiger van de Raad voor de Zending van de Nederlandse Hervormde Kerk, Dr. G.P.H. Locher te Ambon.*⁵⁸

1. Voor de bespreking tussen den Vertegenwoordiger van de Raad voor de Zending van de Nederlandse Hervormde Kerk, Dr. G.P.H. Locher, en het Synodaal Bestuur der Molukse Protestantse Kerk inzake het werk van Kerk en Zending in Irian-Barat, heeft het Synodaal Bestuur van de M.P.K. als haar beginsel voor te nemen beslissingen geformuleerd: “Gemeenschappelijke Verantwoordelijkheid van Kerk en Zending in Maluku en Irian-Barat”.

Vanuit dit standpunt wil de leiding van de M.P.K. de overwegingen der vraagstukken van Kerkelijke organisatie en werkzaamheden leiden naar twee gezichtspunten. Ten eerste het gezichtspunt “Gemeenschappelijke verantwoordelijkheid” en ten tweede het gezichtspunt “Maluku en Irian-Barat als een eenheid” in de begrenzing van die gemeenschappelijk verantwoordelijkheid.

2. De te houden besprekingen zullen in wezen zijn Kerkelijke gesprekken van twee Kerken, die heel nauwe historische bindingen hebben. Historische bindingen die zowel “wereldhistorisch” als “kerkhistorisch” zijn. Deze laatste is voor ons de belangrijkste binding tussen deze twee Kerken.

Die kerkhistorische binding is aan de ene kant een teken van Gods genade, die alle verstand te boven gaat; maar aan de andere kant tevens een realiteit van geloofsgehoorzaamheid, welke voortbrengt de Apostolische beweging en activiteit van de leden van de Ned. Herv. Kerk. De Mol.

---

56 Drooglever, “Relations on various levels”, 128.

57 De bijlagen 1 en 2 zijn te vinden in de map correspondentie met GPM (MPK), ARvdZ 120.49.8 (doos 895). Bijlage 3 bevindt zich in het Archief van het Ministerie van Koloniën en opvolgers (ondergebracht in Het Nationaal Archief) inventarisstuk 10898 (MPK).

58 Nederlandse versie van document dat in twee talen te Ambon is opgemaakt:

Prot. Kerk, die nu naast de Ned. Herv. Kerk staat is een vrucht van die geloofsgehoorzaamheid. Die beide Kerken nu staan in die ene geloofsgehoorzaamheid t.o.v. de volken in Maluku en Irian-Barat, namelijk de Verkondiging van het reddende Evangelie van Jezus Christus aan de mensheid. Daarom spreken wij dan ook van “gemeenschappelijke verantwoordelijkheid”.

3. In de geest van deze “geloofsgehoorzaamheid” en “gemeenschappelijke verantwoordelijkheid” van de twee Kerken, denkt de leiding van de Mol. Prot. Kerk over de vraagstukken van organisatie en het werk van Evangelie verkondiging binnen de geografische begrenzing van Maluku en Irian-Barat. Binnen deze geografische begrenzing constateren wij *drie* Kerken, die opgroeien uit de autochthone bevolking, die thans dit gebied bewoont. Deze drie Kerken zijn: Geredja Protestan Maluku, Geredja Masehi Indjili Halmahera, en Geredja Masehi Indjili di Irian-Barat, welke ondertussen wordt gevormd door de Zending der Ned. Herv. Kerk.

In wezen komen deze drie Kerken voort uit één en dezelfde “Apostolische bewogenheid en activiteit” van de Ned. Herv. Kerk. Alle drie hebben ze *dezelfde belijdenis-achtergronden, dezelfde geloofsbelijdenis, dezelfde kerkorde*. Ja *dezelfde challenge en oproep tot getuigenis* in dit deel van onze wereld.

4. Bij ons is de vraag gerezen: “Is de Apostolische of Missionaire en Kerkelijke verantwoordelijkheid alleen beperkt tot Evangelie-verkondiging, Kerk-vorming en handhaving van de Kerkelijke status quo van de drie Kerken uit de autochthone bevolking van Maluku en Irian-Barat? Of moet onze gemeenschappelijke verantwoordelijkheid ook niet reiken tot universele en historisch-eschatologische perspectieven?”

5. De concretisering van elk antwoord op bovengestelde vragen onzerzijds cirkelt rondom de volgende drie gedachten:

- a. De voortzetting van de verkondiging van het Evangelie in dit deel van de wereld binnen de geografische begrenzing van Maluku en Irian-Barat.
- b. De geografische begrenzing, als zijnde een voorlopige, denkbare en reële begrenzing, waarin wij trachten te verwezenlijken de uitbreiding van Gods Koninkrijk onder de mensen, en de gedeeltelijke belevenis van de oecumeniciteit der Kerk, in één Kerkelijk organisatorisch verband.
- c. De Kerk-strategische berekening ten aanzien van mogelijke Indonesische en Aziatische maatschappelijke en politieke perspectieven.

6. Op grond van bovengenoemde gedachten projecteren wij de vorming van één Kerk in Maluku en Irian-Barat met organisatorisch-Kerkrechtelijke structuur:

- a. gemeenten,
- b. Classes,
- c. Regionale Synoden,
- d. Generale Synode.

Deze Kerk heeft directe oecumenische perspectieven, zowel naar de Kerken in de Zuid-Oost Pacific als naar de Kerken in Indonesia en Zuid-Oost en Oost Azië.

7. In de opbouw in de richting van de tot stand koming van die ene Kerk hebben deze drie Kerken en de Ned. Herv. Kerk gezamenlijk deel en verantwoordelijkheid. De Ned. Herv. Kerk zal hierin een niet kleine bijdrage hebben. In de allereerste plaats niet materieel, maar wel geestelijk en moreel.

8. De leiding van onze Kerk hoopt, dat de besprekingen en beslissingen van de Ned. Herv. Kerk en de Mol. Prot. Kerk mogen bijdragen tot een sterke getuigenis van de Kerk van Christus in dit deel van de wereld en tot eer en uitbreiding van Gods Koninkrijk op aarde.

Ambon, 19 Augustus 1956,

Het Synodaal Bestuur der Molukse Protestantse Kerk.

Ds. F.M. de Fretes (voorzitter), Ds. D. Louhenapessy (secretaris)

*2. Gemeenschappelijke Beslissing van het Synodaal Bestuur van de Molukse Protestantse Kerk met den Vertegenwoordiger van de Raad voor de Zending van de Nederlandse Hervormde Kerk, Dr. G.P.H. Locher, betreffende de verzorging van het gebied der Molukse Protestantse Kerk in Irian-Barat.*⁵⁹

In de gehouden bespreking tussen het Synodaal Bestuur van de Molukse Protestantse Kerk en den Vertegenwoordiger van de Raad voor de Zending van de Nederlandse Hervormde Kerk, Dr. G.P.H. Locher, is de volgende gemeenschappelijke beslissing genomen betreffende de verzorging van het gebied der Molukse Protestantse Kerk in Irian-Barat (overeenkomstig de geldende bepalingen in de Kerkorde der M.P.K.):

In verband met het politieke geschil tussen Indonesië en Nederland inzake Irian-Barat, en aangezien bedoeld gebied momenteel onder Nederlands gezag staat,

bewerkstelligen het Synodaal Bestuur der Molukse Prot. Kerk en de Ned. Herv. Kerk i.c. de Raad voor de Zending van de Ned. Herv. Kerk een werkovereenkomst, welke genoemd wordt "Interkerkelijke Samenwerking"

---

59 Nederlandse versie van document dat in twee talen te Ambon is opgemaakt.

tussen de Mol. Prot. Kerk en de Ned. Herv. Kerk overeenkomstig ondervolgende bepalingen:

a. De leiding over het deel der Mol. Prot. Kerk in Irian-Barat wordt gegeven door het Synodaal Bestuur van de M.P.K., rekening houdende met voorstellen en verslagen der Ambtsdragers, of Kerkelijke lichamen der M.P.K. in Irian-Barat, of met het advies van de Raad voor de Zending van de Ned. Herv. Kerk.

b. De Raad voor de Zending van de Ned. Herv. Kerk houdt toezicht op de loop der werkzaamheden van de M.P.K. in Irian-Barat en geeft suggesties benevens jaarverslagen aan het Synodaal Bestuur van de Mol. Prot. Kerk.

c. Incidenteel en te allen tijde kan het Synodaal Bestuur van de M.P.K. machtiging geven aan de Raad voor de Zending van de Ned. Herv. Kerk om op te treden namens het Synodaal Bestuur of dit te vertegenwoordigen wat betreft de leiding van de werkzaamheden der Mol. Prot. Kerk in Irian-Barat.

d. Ambtsdragers en Kerkelijke lichamen der Mol. Prot. Kerk, die het werk in Irian-Barat leiden, geven om de zes maanden verslag aan het Synodaal Bestuur, betreffende de algemene werkzaamheden en leggen tevens verantwoording van hun financieel beheer af; van beiden wordt een exemplaar ter kennisneming gezonden aan de Raad voor de Zending van de Ned. Herv. Kerk.

e. De kosten van het werk der Mol. Prot. Kerk in Irian-Barat blijven ten laste van de Mol. Prot. Kerk.

Ambtsdragers of Lichamen genoemd in punt d. zenden uiterlijk op 1 September van elk jaar een concept-begroting voor het komende jaar aan het Synodaal Bestuur van de Mol. Prot. Kerk; een exemplaar van deze concept-begroting wordt ook gezonden aan de Raad voor de Zending van de Ned. Herv. Kerk.

Het Synodaal Bestuur stelt vóór eind November van elk jaar de begroting voor het deel van de Mol. Prot. Kerk in Irian-Barat vast. Een exemplaar ervan wordt gezonden aan de Ambtsdragers of Kerkelijke Lichamen van de Mol. Prot. Kerk in Irian-Barat en aan de Raad voor de Zending van de Ned. Herv. Kerk.

f. Ten einde de ontwikkeling van het werk der Mol. Prot. Kerk in Irian-Barat vlot te doen verlopen, wordt gestreefd naar vermeerdering van krachten, zowel uit de Mol. Prot. Kerk als uit de Ned. Herv. Kerk of andere Zendingslichamen, welke krachten aangesteld worden door het Synodaal Bestuur van de Mol. Prot. Kerk in samenwerking met de Raad voor de Zending der Ned. Herv. Kerk.

Ambon, 28 Augustus 1956,

Het Synodaal Bestuur der Molukse Protestantse Kerk:
Ds. F.H. de Fretes (voorzitter), Ds. D. Louhenapessy (secretaris).

De Vertegenwoordiger van de Raad voor de Zending der Ned. Herv. Kerk:
Dr. G.P.H. Locher.

(NB: enkele kernwoorden zijn in het origineel met kapitalen geschreven: zo "Gemeenschappelijke Beslissing" en "Interkerkelijke Samenwerking", en de naam Locher, behalve op de plaats van de ondertekening; voorts zijn liggende streepjes aan het eind van een alinea verwijderd)

3. Raad voor de Zending der Ned. Hervormde Kerk, dr. G.P.H. Locher, aan De Directeur, Chef van de directie Nederlands Nieuw-Guinea van het Ministerie van Overzeese Rijksdelen, 25 januari 1957.

[Na de aanleiding tot deze brief gereleveerd te hebben (toezending van het Antara-bericht van 15 November j.l. en het verzoek van de directie NNG om de mening van de Raad voor de Zending over dit bericht) constateert Locher dat het bericht niet juist is en informeert hij de directie NNG vervolgens over de beide onderwerpen van gesprek op Ambon, namelijk de vraag of de gemeenten van de MPK deel uit zullen gaan maken van de Evangelisch Christelijke Kerk in Nieuw-Guinea, dan wel deel zullen blijven uitmaken van de MPK; en de vraag hoe dit zendingswerk in de toekomst beter geleid kan worden. Vervolgens schrijft Locher, dat hem na aankomst een korte nota van het synodaal bestuur ter hand werd gesteld.]

Het kenmerkende van deze nota is, dat zij niet uitgaat van de overtuiging, dat Nederlands Nieuw-Guinea een deel van Indonesië is, maar van de reeds lang voor de tweede wereldoorlog diep in het gedachtenleven der Ambonezen gewortelde overtuiging, dat de Molukken en Nederlands Nieuw-Guinea een eenheid vormen, één gebied, waarin de christen-Ambonnees geroepen is, zijn godsdienst en zijn cultuur te brengen en leiding te geven. Een wat oudere ouderling, lid van het synodaal bestuur, drukte dit tijdens de bespreking op zijn wijze uit met de woorden: "Wij Ambonnezen zijn als het nieuwe Israël van de Molukken en Nederlands Nieuw-Guinea". (Ik geef de Nederlandse vertaling van wat hij in het Indonesisch zei.) Steller dezès heeft hier tegenover gevraagd, waarom "Maluku en Irian-barat" een eenheid zijn. Niet alleen de regering van zijn eigen land is een ander oor-

deel toegedaan, maar eveneens de regering van Indonesië, gelijk blijkt uit de vorming van een afzonderlijke provincie Irian-barat naast de provincie de Molukken. (Dat was in die maanden juist gebeurd.) Voorts wees hij op het verlangen der kerken in Indonesië om tezamen één kerk te gaan vormen als het enige gezonde uitgangspunt van de samenvoeging der Molukse Protestantse Kerk met naburige kerken tot één kerk. Want de éne kerk in heel Indonesië kan alleen werkelijkheid worden, wanneer regionaal naburige kerken met elkander overleggen of zij niet moeten beginnen met zich samen te voegen. Zo kan de eenheid van onderaf groeien. Indien bij zo'n gesprek de betrokken kerken beide de hulp van de Nederlandse Hervormde Kerk inroepen, mag deze die hulp niet weigeren. Maar het ligt niet op onze weg om bijv. de kerk in Halmahera te adviseren wel met de Molukse en niet met de Minahassische Protestantse Kerk over de vorming van één kerk overleg te plegen. Wat de Evangelisch Christelijke Kerk in Nederlands Nieuw-Guinea betreft: bij de huidige politieke situatie heeft het geen zin over haar samenvoeging met de Molukse Protestantse Kerk te spreken. Indien de staatkundige positie zich ten gunste van Indonesië mocht wijzigen, wordt overleg over deze samenwerking wel mogelijk, maar wordt het tegelijkertijd onmogelijk de Nederlandse Hervormde Kerk in dat overleg te betrekken. Dan zal er immers vrijwel zeker voorshands geen gelegenheid meer zijn voor een Nederlandse zending om in Nederlands Nieuw-Guinea haar taak voort te zetten.

[Volgt een korte beschrijving van de gemeenschappelijk verklaring.]

Hoewel het imperialisme der Ambonezen, die als een nieuw Israël "Maluku en Irian-barat" willen regeren, in deze gemeenschappelijke verklaring niet terug te vinden is, betekende dit uiteraard geenszins dat het op het verdere verloop der besprekingen geen invloed uitoefende. Het tegendeel was het geval. Men was bereid de uitbouw van het zendingswerk in de kerkelijke afdelingen Fak-Fak tot zelfstandige classes te bevorderen. Doch deze afdelingen maakten sedert de zelfstandigwording der Molukse Protestantse Kerk deel van haar uit en dienden dit altijd te blijven doen. Welke overwegingen van principiële en praktische aard hier ook tegenover gesteld werden, het baatte niet.

[Ondanks grote verschillen van inzicht heeft het synodaal bestuur toch de Raad voor de Zending gevraagd om de zorg voor de MPK-gemeenten aan de zuidkust op zich te nemen, zoals neergelegd in een gemeenschappelijke beslissing. De MPK-gemeenten van Hollandia en Manokwari zullen

overgedragen worden aan de ECK, terwijl de gemeente van Sorong zelf zal kiezen of ze bij de MPK dan wel bij de ECK wil horen – en inmiddels heeft gekozen om deel te blijven uitmaken van de MPK.]

Zij voorts nog aangetekend, dat de Molukse Protestantse Kerk tot op heden niet onze hulp ingeroepen heeft voor de verkrijging van een visum voor Nederlands Nieuw-Guinea voor één of meer daarheen te zenden zendingsarbeiders. Indien zij deze hulp zal inroepen, zullen wij dit verzoek krachtig steunen, gelijk wij van onze zusterkerken in Indonesië verwachten, dat zij de aanvragen voor een visum ten behoeve van onze zendingsarbeiders krachtig bij de betrokken regeringsautoriteiten steunen.

De Wereldraad van Kerken, in vergadering bijeen te Evanston (U.S.A.) in 1954, richtte een appèl tot de kerken in de landen, die met elkaar in conflict zijn, om juist contact met elkaar te zoeken. Zo was er tijdens de besprekingen te Ambon de vaste wil bij beide partijen om haar houding niet te laten bepalen door het conflict dat Indonesië en Nederland gescheiden houdt, maar door het gemeenschappelijke geloof in dezelfde Heer. De Molukse Protestantse Kerk en de Nederlandse Hervormde Kerk mogen zich door de huidige politieke constellatie niet laten afleiden van haar taak om t.a.v. het zendingswerk der Molukse Protestantse Kerk in Zuid- en Zuid-West Nederlands Nieuw-Guinea samen te werken, als dat nodig is.

Namens de Raad voor de Zending der Nederlandse Hervormde Kerk, dr. G.P.H. Locher.

Inhoudsopgave van het Documentatieblad voor de
Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese
Kerken, 6^e jaargang nr. 1 (1999) – 10^e jaargang nr. 2 (2003)

A.W. Aarnoutse

Artikelen en mededelingen

Azra, Azyumardi, "The race between Islam and Christianity theory revisited. Islamization and Christianization in the Malay-Indonesian archipelago 1530-1670", VII/2, 26-37.

Bakker, K., "Het ontstaan van de "Christelijke Onderwijzers Vereeniging". De verwickelingen rond de fusie van twee christelijke onderwijzersverenigingen in Nederlands-Indië in het tweede decennium van de twintigste eeuw", VII/1, 47-66.

Bakker, K., "De Christelijke Onderwijzers Vereeniging in Nederlandsch-Indië (COV) en de relatie tussen Europese en Indonesische leden", VIII/2, 50-76.

End, Th. van den, "Inhoudsopgave van het Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken, 1e jaargang nr. 1 (1994) - 5e jaargang nr. 2 (1998), VI/1, 79-85.

End, Th. van den, "Selectief register van persoonsnamen, geografische namen en zaken", VI/1, 86-91.

End, Th. van den, "Zendeling Heusdens in 1933: vrijheid en onvrijheid van de zending in Nederlands Oost-Indië", VI/2, 1-12.

End, Th. van den, "Het archief van de Protestantse Kerk in Nederlands-Indië" (Mededeling), VII/2, 77-78.

End, Th. van den, "The nineteenth century as a category in Indonesian religious history", VII/2, 53-66.

Hoekema, A., "Gereformeerden en doopsgezinden in Midden-Java: enkele parallellen", VIII/1, 56-61.

Holtrop, P.N., "Over het geboorte-uur van de Christelijke kerk in Midden-Java", VIII/1, 67-69.

Jong, Chr.G.F. de, M. van Selm, "Verslag van een reis naar de Zuidwesteren Zuidoostereilanden (Zuid-Molukken) door Joseph Kam (1825)", VI/1, 47-78.

Jong, Chr.G.F. de, "Een verloren generatie zendelingen in de Molukken in de negentiende eeuw: de 'vijftigers'", VII/1, 24-46.

- Jong, Chr.G.F. de, "Bijbel en staatsvorming: bijbelverspreiding in de Molukken aan het begin der negentiende eeuw", VIII/2, 2-24.
- Jong, Chr.G.F. de, "Beredeneerde bibliografie betreffende Hendrik Kraemer sinds 1988", IX/2, 61-81.
- Jong, Chr.G.F. de (bew.), "Uit de Dagboeken 3, 4 en 5 van H.A.F. Wieënkotter, zendeling van het NZG op Ambon en Leti (een der Zuidwester-eilanden), 1826-1828, I", IX/1, 50-80.
- Jong, Chr.G.F. de (bew.), "Uit de Dagboeken 3, 4 en 5 van H.A.F. Wieënkotter, zendeling van het NZG op Ambon en Leti (een der Zuidwester-eilanden), 1826-1828, II", X/1, 52-77.
- Jongeling, M.C., "Voorstel tot beschrijving van een bijzondere periode in de geschiedenis van de Hervormde Zending (Raad voor de Zending der NHK)" (Mededeling), VII/1, 91-92.
- Jongeneel, J.A.B., "Ontwikkelingen in het zendingsdenken van Hendrik Kraemer (1888-1965): De drie grote werken", IX/2, 30-44.
- Joosse, L.J., "Brazilië-project" (Mededeling), VI/2, 89.
- Joosse, L.J., "Johannes de Mey over slavenhandel en slavernij", X/1, 29-51.
- Joosse, L.J., "Johannes de Mey: slavernij en slavenhandel als ethisch probleem", X/2, 61-84.
- Klopstra, K., "De visie van Hendrik Kraemer op de islam en zijn ontmoetingen met moslims", IX/2, 45-60.
- Lange, A. de, "De Waldenzenpredikant Antoine Léger en de patriarch Cyrillus Lukaris. Calvinisme en Griekse orthodoxie in de eerste helft van de zeventiende eeuw", VI/1, 1-19.
- Niemeijer, H.E., "De correspondentie van Justus Heurnius als zendeling in de Molukken 1633-1638", VI/1, 20-46.
- Niemeijer, H.E., "Towards A New Age of Partnership (TANAP). A Dutch-Asian-South-African Historical Project" (Mededeling), VIII/1, 80-82.
- Noort, G., "Bibliografisch overzicht van het werk van Albert C. Kruyt (1869-1949), als zendeling-leraar van het NZG in Midden-Celebes", IX/1, 19-49.
- Rae, S., "Studying Religious Change. Christianity, Islam and the Traditional Religion in Karoland, North-Sumatra", VII/2, 38-52.
- Reenders, H., "De doorwerking van de Gereformeerde zendingsbeginselen in de zending van de Gereformeerde Kerken in Midden-Java, 1894-1931", VIII/1, 40-55.
- Reenders, H., "Het werk van Franz Pape en August Jackstein onder de Rotinezen, 1860-ca. 1875", VIII/2, 25-49.

- Roldanus, J., “De Hervormde zending en de Evangelische Kerk van Kameroen”, VI/2, 13-57.
- Schalkwijk, F.L., “Het eerste Gereformeerde pastorale verslag uit Zuid-Amerika. Het ‘jurnael’ van dominee Jodocus à Stetten, Paraíba, 1636”, X/2, 1-12.
- Schoorl, J.W., “‘Boeiend, tragisch en dramatisch’: een antropoloog over het werk van Reenders”, VIII/1, 62-66.
- Schrauwers, A., “Pillars of Faith: Religious Rationalization in the Netherlands and Indonesia”, VII/1, 1-23.
- Slageren, J. van, “De Hervormde zending in Kameroen”, VII/1, 79-83.
- Smith Kipp, R., “‘*Bangsa* goes above *agama*’. The Nationalist Credentials of Christian Indonesians”, VII/2, 2-25.
- Staalduine, Th.J.S. van, “Enkele mededelingen betreffende de voortgang van het Sint-Petersburg-project” (Mededeling), VII, 78-79.
- Steenbrink, K., “Missionary relations between the Dutch East Indies and China: 1807-1942”, IX/1, 1-18.
- Steenbrink, K., “A history of Christianity in Indonesia as an exercise in comparative religion”, VII/1, 67-78.
- Swierenga, R.P., “The Church and Dutch Reformed Colonization in Argentina: A Worst Case Scenario”, VI/2, 58-75.
- Trouwborst, G.A., “Ontwikkelingen in het denken van Kraemer over de zelfverwerkelijking: syncretisme”, IX/2, 16-29.
- Visser, J., “Introductie [H. Kraemer]”, IX/2, 1-5
- Vries, I. de, “Herinneringen aan Nederlands Nieuw-Guinea” (Mededeling), VIII/1, 83-84
- Waerts, J., “Apostelen op Java. De arbeid van de Hersteld Apostolische Zendingsgemeente in de eenheid der Apostelen in Nederlands-Indië”, VIII/1, 2-39.
- Wal, J. van de, “‘Instrumenten van beschavingspolitiek’. Zending en missie over de politieke steun van Nieuw Guinea 1947-1956”, X/1, 1-28.
- Wal, J. van de, “De Hervormde zending en de kwestie Nieuw-Guinea. De ‘oproep tot bezinning’ van 1956”, X/2, 13-60.
- Witvliet, T., “De missie van de kerk na 11 september 2001. Notities over de actuele betekenis van de theologische inzichten van Hendrik Kraemer”, IX/2, 6-15.

Boekbesprekingen en boeksignaleringen

- G.J. Beuker, *Abgeschiedenes Streben nach Einheit. Leben und Wirken Henricus Beukers, 1834-1900* (A.Th. Boone), VII/2, 72-73.
- B. Brandl, *Die Neukirchener Mission. Ihre Geschichte als erste deutsche Glaubens Mission* (F.H. Ketting), VIII/2, 77-80.
- E.J. Bruins, R.P. Swierenga, *Family Quarrels in the Dutch Reformed Churches of the 19th Century. The Pillar Church Sesquicentennial Lectures* (A.Th. Boone), VIII/2, 84-86.
- A. Capiteyn, *Ivoorzwart. Hollands glorie en de slavenhandel in West-Afrika* (A.Th. Boone), IX/1, 89-90.
- J.W. Deenick (ed.), *A Church en Route: 40 Years Reformed Churches of Australia* (Th. van den End), VII/2, 73-75.
- Th. van den End, *Met het Woord in de wereld. De Gereformeerde Zendingsbond van 1901-2001* (A.Th. Boone), VIII/1, 74-77.
- F.H. Fabend, *Zion on the Hudson. Dutch New York and New Jersey in the Age of Revivals* (A.Th. Boone), 86-88.
- Piet Giesen, *Opbouw van een kerkgemeenschap. Vijftig jaar Augustijnen in Papoea-Indonesië 1953-2003. I: Het begin (1953-1960)* (Th. van den End), X/1, 80-83 I.
- J.A. Gonsalves de Mello, *Nederlanders in Brazilië (1624-1654). De invloed van de Hollandse bezetting op het leven en de cultuur in Noord-Brazilië* (L.J. Joosse), IX/1, 81-84.
- M.T.N. Govaars-Tjia, *Hollands onderwijs in een koloniale samenleving. De Chinese ervaring in Indonesië 1900-1942*, (Th. van den End), VIII/1, 77-79.
- B. de Graaff, *'Kalm temidden van woedende golven': Het ministerie van Koloniën en zijn taakomgeving 1912-1940* (Th. van den End), IX/1, 87-89.
- J. Groeneboer (ed.), *Een vorst onder de taalgeleerden. Herman Neubronner van der Tuuk. Taalafgevaardigde voor Indië van het Nederlandsch Bijbelgenootschap 1847-1873. Een bronnenpublicatie* (Chr. G.F. de Jong), IX/2, 89-94.
- W.Ch. Haas, *Erlitten und erstritten. Der Befreiungsweg von Frauen in der Basler Mission 1816-1966* (A.Th. Boone), IX/2, 94.
- G. Harinck, H. Krabbendam, *Breaches and Bridges: Reformed Subcultures in the Netherlands, Germany, and the United States* (G. Boone), VII/2, 68-69.
- C.D. Harley, *Missionary Training. The History of All Nations Christian College and its Predecessors (1911-1981)* (A.Th. Boone), VIII/1, 71.

- Tom Hiney, *On the Missionary Trail. A Journey through Polynesia, Asia, and Africa with the London Missionary Society*, (A. Hoekema), X/2, 90-91.
- A. Hoekema, *Dutch Mennonite Mission in Indonesia. Historical Essays* (H. Reenders), IX/1, 85-87.
- S. Hoezee, C.H. Meehan, *Flourishing the Land, A Hundred-Year History of Christian Reformed Missions in North America* (A.Th. Boone), VIII/2, 83-84.
- P.N. Holtrop, H. McLeod (eds.), *Missions and missionaries* (Th. van den End), VIII/2, 88-91.
- E. Hoogerwerf, *Transmigratie en kerkvorming. Het ontstaan en de ontwikkeling van de Christelijke Kerk van Zuid-Sumatra (Gereja Kristen Sumatera Bagian Selatan - GKSBS) 1932-1987* (H. Reenders), VII/1, 84-87.
- Renée van Hoogstraten, (bew.), *Als steeds uw Samuel. Brieven van ds. S.A. van Hoogstraten op Java 1927-1945* (A. Hoekema), IX/2, 82-84.
- M.J. Janse, *De geschiedenis van de 'Maatschappij tot Nut van den Javaan', 1866-1877. 'Waarheid voor Nederland, regtvaardigheid voor Java'* (A. Hoekema), X/1, 78-80.
- K. de Jong, *Menjadikan Segala-galanya Baik. Sejarah Gereja Katolik di Pulau Muna 1885-1985* (K. Steenbrink), IX/1, 84-85.
- I. van Kessel (ed.), *Merchants, Missionaries & Migrants. 300 years of Dutch-Ghanaian Relations* (A.Th. Boone), IX/1, 90-91.
- F.D. Keuchenius, *Herwonnen jaren, terug naar 1942-1946* (J. Greven), IX/2, 84-86.
- C. van der Kooij, J. de Bruijn, *Kuyper Reconsidered. Aspects of his Life and Work* (G. Boone), VII/2, 67-68.
- N. Kraan (ed.), *Twee blijde boodschappers. Brieven uit Bada van Jacob en Elisabeth Woensdregt, 1916-1928* (Th. van den End), VII/2, 75-76.
- H. Krabbendam, L.J. Wagenaar, *The Dutch-American Experience: Essays in Honor of Robert P. Swierenga* (G. Boone), VII/2, 69-71.
- W.B. Kranendonk, A.F. van Toor, *Al 't heidendom Zijn lof getuigen! Ds. G. Kuijt, een pionier onder de Papoea's* (Th. van den End), X/1, 80-82.
- C.M. Kwantes, *Genade en eer. Uit het leven van ds. W.F. Laman* (A.Th. Boone), VIII/1, 71-72.
- J.A. Manusama, *Eigenlijk moest ik niet veel hebben van de politiek. Herinneringen aan mijn leven in de Oost 1910-1953*, bezorgd door Henk Smeets en Wim Manuhutu (Th. van den End), VI/2, 87-88.
- Willem van der Molen, Bernard Arps (red.), *Woord en Schrift in de Oost. De betekenis van zending en missie voor de studie van taal en literatuur in Zuidoost Azië* (Chr.G.F. de Jong), VII/1, 88-90.

- H. Reenders, *De Gereformeerde zending in Midden-Java, 1859-1931. Een bronnenpublicatie* (D. Jansen), VIII/2, 80-83.
- Y. Schaaf, *Verteren op eigen wijze. De communicatie van het Evangelie in Franssprekend Afrika en de rol daarbij van de uitgeverij CLE* (J. van Slageren), VIII/1, 70-71.
- Ype Schaaf, *De blanke is gek* (A. Hoekema), X/2, 91-93.
- G. van Schie CICM, *Gereja Katolik di Tana Toraja dan Luwu. Sejarah tentang Awal Perkembangannya* (Th. van den End), VII/1, 87-88.
- Henk Schulte Nordholt, *Het dagelijks leven in Indië 1937-1947. Brieven van O. Schulte Nordholt-Zielhuis* (Th. van den End), VI/2, 86.
- M. van Selm, *De protestantse kerk op de Banda-eilanden 1795-1923. Een bronnenpublicatie* (Chr.G.F. de Jong), X/1, 84-86.
- A. Sens, *“Mensaap, heiden, slaaf”*: *Nederlandse visies op de wereld rond 1800* (G. Boone), IX/2, 86-89.
- K.E. Sluyterman, *Kerk in de City. 450 jaar Nederlandse Kerk Austin Friars in Londen* (A.Th. Boone), VIII/1, 73-74.
- J. Smelik, *Eén in lied en leven. Het stichtelijk lied bij Nederlandse protestanten tussen 1866 en 1938* (G. Boone), VII/2, 71-72.
- Rita Smith Kipp, “‘Why Can’t a Woman Be More Like a Man?’ Bureaucratic Contradictions in the Dutch Missionar Society”, in: Mary Taylor Huber and Nancy C. Lutkehaus (eds.), *Gendered Missions, Women and Men in Missionary Discourse and Practice* (M.C. Jongeling) X/2, 85-86.
- R.P. Swierenga, *Faith and Family. Dutch Immigration and Settlement in the United States, 1820-1920* (A.Th. Boone), VIII/1, 72-73.
- A.F. van Toor, W.B. Kranendonk, *Al 't heidendom Zijn lof getuigen! Ds. G. Kuijt, een pionier onder de Papoea's* (Th. van den End), X/1, 80-82.
- Pelter. Brieven van Henk Visch en Cor Tonsbeek uit Bali, 1948-1971*, bewerkt door dr. Th. van den End (B.F. Drewes), X/2, 87-90.
- L. Vogelaar, *Een gedenksteen opgericht. Facetten uit de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten in Noord-Amerika* (A.Th. Boone), VIII/1, 71-72.
- H. van der Zee, *'s Heeren slaaf. Het dramatische leven van Jacobus Capitein* (G. Boone), VII/2, 72.

**Selectief register van persoonsnamen, geografische namen
en zaken, 1999-2003**

- adat/christelijke -, VII/1 6-11, 15; VII/2 49-52, 63, VIII/1 16; X/1 84-85
- Adriani, N., VII/1 5; IX/2 54
- Afrika, VI/2 13-57; VII/1 79-83; VIII/1 70
- Akersloot, J., IX/1 56-57
- alcohol, VII/1 44
- Aldegonde, vragenboekje van, VI/1 33
- Ambon, Amboina, VI/1 20-46, VII/1 24-46; VIII/2 2-24; IX/1 60-80; X/1 52-77
- Ambons Medewerkend Bijbelgenootschap, VIII/2 9-23
- Amerika, *zie* Verenigde Staten
- Anthing, F.L., VIII/1 4-7
- Anthing-Kingma, mevr., VIII/1 19
- apartheid, VII, 1 2
- Apostolische Geloofsbelijdenis, VIII/1 17, 52, 58
- Apostolische Kerk, Nieuw-, VIII/1 2
- archieven, kerkelijke, VII/2 77
- Argentinië, VI/2 58-75
- Aru-eilanden, VI/1 70
- assistentie-relatie, VI/2 13, 53
- Augustijner Orde, X/1 2, 82
- Austin Friars, VIII/1 73
- Australië, VII/2 73-75
- Auwerda, C., IX/1 51, 63, 65, 69, 77
- avondmaalsviering, VI/1 75; IX/1 77
- Babar, VI/1 69
- Bali, VI/1 26-27; VII/1 18-19; X/2 87-90
- Banda, VI/1 68; X/1 67-70, 84-86
- Bangka, IX/1 9-14
- Batavia, VIII/1 8, 29; IX/1 1-9, 52-60
- Bavinck, J.H., IX/1 33
- bekering, VII/1 7, 15, 67; VII/2 48
- beschaving, VII/2 59; VIII/1 59, 76; VIII/2 60; IX/2 86-88; X/1 1, 14-15, 19
- Beuker, Henricus, VII/2 72
- bijbelverspreiding, VIII/2 2-24
- Boetzelaer, C.W.Th. baron van, VII/1 57
- Bosch, dr. Willem, X/1 78-80
- Brazilië, VI/2 79, 89; IX/1 81; X/2 1-12
- Buttenaar, H.N., IX/1 61, 66; X/1 63
- Buenos Aires, VI/2 66-68, 73
- Calvinisme, VI/2 81
- Candidius, VI/2 2
- Capitein, J.E.J., VII/2 72; IX/1 89-91; X/1 36; X/2 63
- Ceram, VI/1 28-31; VI/2, 84
- China, IX/1 1-18
- Chinese Christenen, VIII/1 8, 78; IX/1 1-18
- Christelijk Comité voor Indië, VII/1 51
- Christelijke Onderwijzers-Vereeniging (COV), VII/1 47-66; VIII/2 50-76
- Christenen, status van, VII/2 6-13
- Christian Reformed Church, VII/2 69-71; VIII/2 83-86
- Congregatie van de Zusters van St. Carolus Borromeus, VIII/2 90
- Congregatio Sacrorum Cordium (SSCC), VI/2 82
- conversion, *zie* bekering

Cremers, Mgr. A., X/1 2, 11-15, 25
 cultuur, VI/2 11; IX/2 7; *zie ook*
 beschaving
 cultuurstelsel, VI/1 49; VII/1 26
 Cyrillus Lukaris, VI/1 1
 Dageraad, De, VII/1 38
 Dahlan, K.H. Mohammed, IX/2 53-
 54
 Damar (eiland), VI/1 60-63
 doopbediening, VI/1 66-67
 Doopsgezinde Zendingsvereniging,
 VIII/1 56-61; IX/1 86
 Drie Formulieren van Enigheid,
 VIII/1 52; X/1 81-82
 dromen, VII/2 76
 Église Évangélique du Cameroun,
 VI/2 13-57; VII/1 79-83
 Esser, Isaac, VIII/2 35-37
 Faassen, Gradus, VIII/1 21-22, 27-39
 Finn, J., X/1 67-70
 Floor, K., VII/1 52
 Gereformeerde Gemeenten, Zending
 der, X/1 80-82
 Geref. Gemeenten in Noord-
 Amerika, VIII/1 71
 Gereformeerde Zending, VI/2 11
 Gereformeerde Zendingsbond, VIII/1
 75-77
 Gereja Kerasulan Baru, VIII/1 5
 Gereja Kristen Sulawesi Tengah
 (GKST), VII/1 8
 godsdienstvrijheid, X/2 5
 Goossens, S.J.P., VI/2 85
 Grieks-Orthodoxe Kerk, VI/1, 3-19
 Groote, I.W. de, VII/1 58
 Gützlaff, K.A.F., IX/1 50; X/1 63-64
 haardracht, VIII/2 39
 Han(n)ibals, G.J., VIII/1 8
 Haruku, VI/1 76
 Heidelbergse Catechismus, VIII/1
 52, 58
 Heldring, O.G., VIII/2 31-33
 Hellendoorn, G.J., IX/1 66-67
 Helsdingen, W.H. van, VII/1 57
 Heurnius, Justus, VI/1 20-46
 Heusdens, H.C., VI/2 1-12
 Hick, John, IX/1 11
 Hindoeïsme, VII/2 22, 47, 51
 historiografie, VII/1 67-78
 Hocking, William, IX/1 11, 33-37
 Hoedt, Johannes, X/1 56-57
 Hoogstraten, S.A. van, IX/2 82-84
 hulppredikers, VII/1 41
 Idenburg, A.W.F., VIII/2 90
 Indo-Europeanen, VII/1 29-30;
 VIII/2 43, 52, 61; IX/1 8, 11; X/1 85
 Islam, Moslims, VI/1 32, 65, 39, 44,
 64-65, 72-73; VI/2 8; VII/1 28, 33,
 41-42, 67-78, 82; VII/2 2, 23, 26-37,
 38, 46, 50-56, 62; VIII/1 46, 49, 65-
 66; VIII/2 6; IX/1 5-8; IX/2 14, 45-
 60; X/2 73, 81
 Jackstein, August, VIII/2 25-49
 Jansz, Pieter, VIII/1 57
 Japanse tijd, VII/2 43, 44
 Javaans, hoog/laag-, VIII/1 65
 Joden, X/2 5, 8, 65
 Kam, Joseph, IX/1 50-80; X/1 69,
 73-76
 Kameroen, VI/2 13-57; VII/1 79-83;
 VIII/1 70
 Kamma, F.C., X/2 20-21, 28-31, 37-
 41
 Karo, gebied/kerk, VII/2 22-24, 38-
 52
 Katholieke Kerk/missie, *zie* RKK
 Kei-eilanden, VI/2 84

Kijne, I.S., X/1 3, 7-11, 15-20; X/2 20-21, 30, 37-41
 Kisar, VI/1 53-54
 Knitter, Paul, IX/1 11
 koloniale verhouding, VI/2 5; VII/1 76; VII/2 4-6, 14-25, 54-57; VIII/1 48, 51, 53, 64, 74; IX/1 15; IX/2 55; X/1 20, 79; X/2 36
Kong Po, IX/1 17
 Kotto, Jean, VI/2 13, 20, 29, 42-44, 49-50; VII/1 79-82; VIII/1 70
 Kraemer, H., VI/2 10; IX/2 *passim*
 kruistochten, VII/2 27
 Kruyt, A.C., VII/1 5; VIII/1 75; IX/1 19-49
 Kuijt, G., X/1 80-82
 Kuyper, A., VII/2 67
 Lakor, VI/1 63
 Larat, VI/1 73-74
 Lease, VI/1 29
 Léger, Antoine, VI/1 1
 Leimena, J., VII/2 18
 Leonard, VIII/1 19
 Leti, VI/1 54-56, 58
 Lonkhuijzen, J. van, VI/2 67
 Luang en Sermata, VI/1 63-68
 Maatschappij tot Nut van den Javaan, X/1 78-80
 Makassar, VIII/2 34
 Malakka, stad, VII/2 30; IX/1 2-3
 Maleis, VI/1 32-35, 40, 67; X/1 14; X/1 68
 Martoredjo, Jotham, VIII/1 11, 16, 24-27
 Mastra, Wayan, IX/2 77
 Medhurst, William, IX/1 3-9, 54-57; X/2 91
 medische zendingsarbeid, VI/2 16, 19-57
 Mey, Johannes, de, X/1 29-51; X/2 61-84
 Middelburg (1896), synode van, VI/2 66
 Midden-Java, VIII/1 7-1931, 40-69
 Milne, William, IX/1 2
 Missionarii Sacratissimi Cordis Jesu (MSC), VI/2 83,
 Moa, VI/1 56-58
 modernisme, VII/1 38, 42-43; VIII/2 89
 Molukken, VI/1, 20-46, 47-78; VII/1 24-46; VIII/2 2-24; X/1 10-11, 52-77
 moratorium, VI/2 26-27, 54
 motieven (van conversie), VII/1 73-76; VII/2 76; VIII/2 27
 Mulia, T.S.G., VII/2 4, 21
 Muna, IX/1 84
 nationale beweging, VII/2 1-25, 44, 55; VIII/1 54; VIII/2 66-71
 Nederlandse Geloofsbelijdenis, VI/1, 15
 Nederlandse taal in de Molukken, VI/1 32-33
 Neubronner van der Tuuk, Herman, IX/2 89-94
 Neukirchener Mission, VIII/2 77-80
 Nicea, geloofsbelijdenis van, IX/1 3
 Nieuw-Guinea, VIII/1 83; X/1 1-28; X/2 13-60
 Nikkel, Gerhard, X/2 94
 Noord-Celebes, VIII/2 88
 Nusalaut, VI/1 41-42
 Oberman, Gerardo, VI/2, 65
 onderwijs, VI/1 32-34, 39, 44, 55, 59-63, 72; VII/1 11, 34-36, 47-66; VII/2 60; VIII/2 10, 38-39, 53
 onderwijzers, VI/1 32-34, 39, 43, 55, 59-63; IX/1 79

overheid, zending/kerk en, VI/1 49, 76; VI/2 1-12, 21, 86; VII/1 7, 12, 29, 32-37, 42; VII/2 53-57, 61, VIII/1 47-48; VIII/2 2-9, 28, 32; IX/1 10; IX/2 90-92; X/1 20, 22, 65, 84
 Paape, J.R., IX/1, 68, 72
 Pamona, To, VII/1 1
 Pancasila, VII/1 12,
 Pape, Franz, VIII/2 25-49
 paradigma, missiologisch, VII/2 60
 Parhudamdam, VII/2 20
 paternalisme, VII/2 19, 61, 64; VIII/1 60
Perodak-odak, VII/2 46
 Perserikatan Goeroe Christen, VIII/2 72
 Picpus congregatie, VI/2 82
 Pinksterbeweging, VII/2 45
 Posso, VII/1 1
 Priserius, J.J., VI/1 41-43, 45
 Protestantse Kerk in NOI, VII/1 37-40; VIII/2 2-24
 protestantisering (Molukken), VI/1 21
 Raad voor de Zending der NHK, VI/2 13-57; X/1 20-26; X/2 13-60
 ras/racisme, VI/2 10, VI/2 41; VII/2 3, 6-13, 61, 67-68; VIII/2 55-75
 Rawaselang, VIII/1 29-30
 Reformed Church in America (RCA), VII/2 69-71; VIII/2 84-88
 Roma (eiland), VI/1 58-60
 Rooms-Katholieke Kerk/missie, VI/1, 13v, VII/2 56-57, 64; IX/1 84; IX/2 67; X/1 2, 11-15, 25, 82-83
 Roorda van Eysinga, S., IX/1 53
 Rosario, VI/2, 65-67
 Roskott, B.N.J., VII/1 25, 35, 38
 Rote, VII/2 63; VIII/2 25-49
 Romainum, F.J.S., X/2 34
 Sadrach Soerapranata, VIII/1 17-24, 62-64, 81; IX/1 93
 Salatigazending, VIII/2 77-80
 Samartha, Stanley, IX/2 65, 72
 Saparua, VI/1 29-, 75-76
 Schmitz, J., VIII/1 21-23
 schoolmeesters, *zie* onderwijzers
 secularisme, VII/2 51
 Serière, G. de, VII/1 26
 Simatupang, T.B., VII/2 4
 Sint Eustatius, X/1 31
 Sint Petersburg, VII/2 78
 slametan, VII/1 9
 slavernij, VIII/2 36-37; IX/1 62, 66, 90; IX/2 87; X/1 29-51, 85; X/2 61-84
 Snouck Hurgronje, C., IX/2 76
 Soemba, VI/2 85
 Sonneveldt, Antonie C., VI/2 68, 70
 Starink, J., IX/1 55
 Steijvers, J.J., VIII/1 10-16
 Stetten, Jodocus à, X/2 1-12
 syncretisme, IX/2 16-29
 Tanimbar, VI/1 73-74
 theosofie, VI/2 87; VII/1 62; VIII/2 81-82
 Tiemersma, L., VI/2 11
 Timor, VIII/2 25-49
 Timor-Dilli (Oost-Timor), VI/1 51
 Toraja, Tana (missie in), VII/1 87-88
 tractementen zendelingen, VIII/2 33, 36-37; IX/1 57, 66; X/1 62
 Tres Arroyos, VI/2 62, 68, 70, 72
 Tsen On Ngie, IX/1 9-14
 tuchttoefening, VII/1 13-15, 21, 36-37, 39
 Udemans, G.C., X/1 34-35; X/2 62-63, 66-84

Verenigde Staten, VII/2 68-71, 73;
VIII/1 71; VIII/2 83-88; IX/1 92
Verkuijl, Jan, VI/2 70
verzuiling, VII/1 1-23, 77
vrijmetselarij, VI/2 87; VIII/2 85
vrouwen, VII/1 14; IX/2 94; X/2 85
Waldenzen, VI/1 1; VI/2 67
Wamar, VI/1 70
Wetan, VI/1 69-70
Wetar, VI/1 52
Wieënkotter, H.A.F., IX/1 50-80;
X/1 52-77
Woensdregt-Hoornweg, Jakob en
Elisabeth, VII/2 75
Wokan, VI/1 71
zendeling-werklieden, VIII/2 31-49
zendingsliederen, VII/2 71
zendingsopleiding, VIII/1 45; X/1 63
ZGKN, VIII/1 42
zielzorg, VI/1 39
zondagsheiliging, VII/2 74; VIII/1
60; VIII/2 90; IX/1 74-75; X/1 64-65
zonde, zondebesef, VII/2 75; IX/1 7
Zuid-Afrika, VII/2 68
Zuidwester-eilanden, VI/1 47-78
Zuidooster-eilanden, VI/1 47-78
Zuid-Sumatra, VII/1 84-87

Boekbesprekingen

Rineke van der Woerd, *Werken zolang het dag is. Jacqueline Cornélie van Andel-Rutgers (1974-1951) gereformeerd zendelinge in Midden-Java*. Kampen: Kok Kampen, 2004; 415 blz.

Jacqueline Rutgers, oudste dochter van de gereformeerde Kuypertiaan en VU-voorman F.L. Rutgers, trok op haar 26e als hoofdverpleegster naar het gereformeerde Petronella-ziekenhuis in Yogyakarta. Ze had zichzelf toen al een beetje Javaans en Arabisch geleerd, want verplegen was ‘meer dan medisch werk of ‘hulpdienst’. Haar ging het om evangelisatie, het zendingswerk zelf. In Yogyakarta leerde ze daarom vloeiend Javaans. Van 1907 tot 1911 ging ze voor verlof naar Nederland. Ze volgde als enige vrouw uit de gereformeerde kerken de Wereldzendingconferentie in Edinburgh van 1910, vertaalde en bewerkte en passant een Engels boek over de Islam om tenslotte weer naar haar vertrouwde werkplek terug te keren. De man die ze intussen in Nederland had ontmoet, had blijkbaar meer tijd nodig om tot een besluit te komen. Hij vroeg haar per brief in 1912 ten huwelijk. Eind 1912 trouwde Lina Rutgers op 38-jarige leeftijd met de een jaar jongere H.A. van Andel, inmiddels zendingdominee in Soerakarta, het kerngebied van de Javaanse cultuur dat pas in 1910 voor de zending was opengesteld. Zijn vrouw nam ontslag uit de zendingdienst. Maar dat betekende niet het einde van haar werkzaamheden. Als twee ‘karbouwen voor de ploeg’, zoals een Javaanse uitdrukking luidt, zouden zij samen tot 1942 de zendingsskar in Solo trekken, twee begaafde leidersfiguren die elkaar stimuleerden en steunden. Van Andel stierf in 1944 in het Japanse kamp Blangkong (Semarang), mevrouw Van Andel, zoals de auteur haar hoofdpersoon noemt, overleed in 1951. Op de dag dat ze hoorde dat de nieuwe Javaanse Bijbel in Latijns schrift, waarvan zij de drukproeven nog had helpen corrigeren, was verschenen, kreeg ze een hersenbloeding. Haar aardse werk, zo luidden haar bijna-laatste woorden, was voltooid.

Met dit proefschrift, dat Rineke van der Woerd in maart 2004 aan de VU verdedigde, heeft de auteur een markante vrouw getekend, intelligent, wilskrachtig en volhardend. Met een onvermoeibare energie en grote gedrevenheid werkte ze aan de verbreiding van het christendom in Midden-Java, niet alleen ‘zolang het dag was’, maar meestal tot na middernacht. Mevrouw Van Andel was verantwoordelijk voor de colportage, het aan de man/vrouw brengen van bijbelgedeelten en christelijke traktaten (bij tienduizenden) en de uitbreiding van het christelijk Inlands onderwijs,

scholen met Javaans als voertaal (bij honderden). Aan het eind van de jaren dertig zouden hier bijna 8.000 kinderen school gaan. Haar arbeid wekt de indruk van een weldoortimmerde pr-machine volgens de Kuypertiaanse trits van leesstof, onderwijs en kerkvorming. Alleen partijvorming bleef buiten beschouwing. Het echtpaar had haast, want Islam en Rooms-katholieke missie streden om dezelfde mensen. Ook al was hun succes onder de Javaanse adel beperkt, zij onderhielden goede contacten met de Javaanse vorsten, met name met Mangku Negoro VII. Beiden waren grote organisatoren, die doelgericht te werk gingen. Ook via het opleiden van Javaanse meisjes tot huisvrouwen, vaak de latere bruiden van de nieuwe schoolhoofden, en het werven van eigen fondsen, wisten zij de christelijke gemeenten in het zendingsterrein Soerakarta uit te breiden. Met inzet van hun persoonlijk familie- en vriendennetwerk, dat zich tot de politieke elite in Nederland en in Indië uitstreekte, overstemden zij de soms benauwde financiële opvattingen van de gereformeerde zending kerken en deputaten. Dit vlot geschreven proefschrift is echter geen hagiografie van de hoofdpersoon geworden. Mevrouw Van Andels dominantie – er was maar een Javaanse vrouw in de kerk die haar tegen durfde te spreken –, haar sterke oordelen, haar conservatieve opvattingen over de tweederangs plaats van vrouwen in de kerk, haar sociale onhandigheid ten opzichte van een zendingzuster, zijn allerminst weggeretoucheerd.

Mevrouw Van Andel werkte nauw samen met Javaanse vrouwen. Aan die bredere samenwerking door en voor vrouwen zijn twee hoofdstukken gewijd. Hoe interessant en nieuw de gegevens ook zijn, het doet de compositie van het boek afbreuk. Het is een van de zwakten van het boek. De eenheid van plaats (Midden-Java), tijd (de periode 1900-1942) en sekse biedt te weinig samenhang met de hoofdpersoon. Het lijkt of de auteur niet werkelijk een keuze kon maken, eer heeft willen bewijzen aan vele vergeten vrouwen, en daarom alles heeft willen opnemen wat zij vond. Waarom niet van de gegevens over vrouwelijke christenen op Midden-Java een apart artikel gemaakt? Of waarom niet – een andere mogelijkheid – de titel veranderd en het boek uitgegeven als een portret van vrouwen in de gereformeerde zendingdienst in Midden-Java tussen 1900 en 1942? Nu wordt de eenheid wat kunstmatig in stand gehouden doordat het laatste, zeer interessante hoofdstuk weer teruggrijpt op de zendingstheologie van Jacqueline van Andel-Rutgers, haar spiritualiteit, haar opvattingen over zending en Islam, een onderwerp dat men na haar biografie als eerste zou verwachten.

Mevrouw Van Andel was zeker (hoog)begaafd, zij schilderde, fotografeerde, schreef en vertaalde haar gehele leven. Haar vertaling en bewerking van W.H.T. Gairdner, *Islam en Christendom* (1910, 1912, 1921) stelde haar in staat haar ongenueanceerde afkeer van de Islam, die zij wegens polygamie en verstoting speciaal voor Javaanse vrouwen desastreus achtte, ook intellectueel te verwoorden. Haar Bijbels-gegrondvest geloof en haar spiritualiteit van gebed, stilte en meditatie, vertoonden zekere overeenkomst met de Javaanse cultuur. Rineke van der Woerdt weet echter ook de verschillen goed te markeren.

In haar samenvatting en conclusie stelt zij bovendien haar bevindingen nog eens op scherp. Mevrouw Van Andel had het woord feministe zeker verfoeid, zij was het echter *avant la lettre* binnen de door haar erkende begrenzings van Bijbel, kerk en ouderlijk traditie. Door haar talenkennis en haar internationale belezenheid was zij de meerdere van het echtpaar, een onbezoldigde vrijwilligster, zoals haar man steeds heeft erkend.

Al met al geeft dit boek een overtuigend beeld van de werkvloer van de gereformeerde kerkelijke zending in haar vele aspecten, zonder dat dat werk overigens zelf ter discussie wordt gesteld. Op de theoretische aspecten van zending gaat de auteur niet in. Helaas wenst juist een gestimuleerde lezer zich vaak meer, ook in dit geval. Afgezien van de al genoemde zwakke compositie en de onbegrijpelijke slordigheid van de uitgever – heeft deze het gulden-teken nu al niet meer op de computer dat er ((staan voor bedragen? –, is er een ander manco. Ook al gaat dit boek over een vrouw, alles wat vrouwen- of gendergeschiedenis is lijkt taboe. Daarin is het bijvoorbeeld al jaren ongebruikelijk om over ‘de vrouw’ te spreken, omdat die enkelvoudige soort niet bestaat. De opvattingen van mevrouw Van Andel over vrouwen zijn niet in samenhang neergezet. Het was natuurlijk ook niet haar eerste prioriteit, maar juist daarom zou een analyse van haar denken over vrouwen en vrouwelijkheid haar werk meer reliëf hebben gegeven. Nu moeten we het hebben van de terloopse opmerkingen over vrouwen als tweede onder de man, niet kiesgerechtigd in kerkelijke zaken, wel actief dienend, met huishouden en gezin als hoofdtaak. Voor haarzelf gold dat overigens niet, getuige deze dissertatie. Hoe zag zij deze discrepantie? Hoe heeft zij haar taak als moeder opgevat – ze kreeg als bijna veertigjarige na een moeilijke bevalling een dochter? Heeft zij ooit iets over haar eigen huwelijk geschreven? Heeft zij ooit gedacht over studeren? Aletta Jacobs zat al in de collegebanken, voordat Jacqueline Rutgers geboren was. Die volgde slechts enkele colleges bij Abraham Kuyper aan de VU, en later bij Snouck Hurgronje, in het eerste geval van achter een gordijn. Een gender-benadering

had (met een andere compositie en een meer theoretische doordening) dit interessante proefschrift meer kwaliteit gegeven.

Elsbeth Locher-Scholten

Ahmat Adam, *Sejarah Awal Pers dan Kebangkitan Kesadaran Keindonesiaan 1855-1913*, Hasta Mitra-Pustaka Utan Kayu-Perwakilan KITLV-Jakarta 2003, xvii + 345 pp. ISBN 0-87727-716-8. Price IDR 35.000 (€ 4,-).

Ahmat Adam (Malakka 1941) studied in Kuala Lumpur and London and is now a professor of History at the Sabah branch of Malaysia University. This study of the history of the vernacular press in Indonesia was first published in English under the title *The Vernacular Press and the Emergence of Modern Indonesian Consciousness (1855-1913)*, Cornell University 1995 (Studies on Southeast Asia 17). The author claims that his book is the first comprehensive study of the history of the subject as earlier publications were not based on adequate source materials. It should be noted that this judgement only relates to books and articles up to 1989; the bibliography does not show any title beyond that date, e.g. Evert-Jan Hoogerwerf's *Pers-geschiedenis van Indonesië tot 1942: Geannoteerde bibliografie* (KITLV 1990). However, confining ourselves to the history of the Christian press in Indonesia, it has to be admitted that many details are provided which are difficult to find elsewhere. On p. 8-11 a survey is given of missionary printing establishments on Java and the Outer Islands from the 17th century onwards. On pp. 45-75 the history of the first missionary newspapers or magazines is presented, interwoven with that of the other early Malay-language papers. In the following chapters information on the Christian press is more scarce, and the data provided are of a more fragmentary nature. To find them, one has to leaf through the book, as it has no subject index, only an (incomplete) index of personal names. But on the whole the author gives the efforts of European and Indonesian Christians in this field a fair treat. It is only natural that the Chinese press and the beginnings of the Muslim and Nationalist movements are discussed much more in detail and within their religious and social context. Other than was the case after 1945, up to World War II the Christian press in Indonesia was only a marginal phenomenon.

Th. van den End

Personalia

Dr Mariëtte van Selm (1971) studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, waar zij in 1996 afstudeerde op een doctoraalscriptie over de rol van Zuid-Molukse politici in de deelstaat Oost-Indonesië (1945-1950). Van 1997 tot 2003 was zij verbonden aan het project 'De Protestantse Kerk in de Molukken 1605-1935'. In februari 2003 promoveerde zij aan de Theologische Universiteit Kampen (GKN) op *De Protestantse Kerk op de Banda-eilanden 1795-1923. Een bronnenpublicatie*.

Prof. dr Jan A.B. Jongeneel promoveerde in Leiden op een proefschrift over Christus in de wijsbegeerte van de Verlichting (1971), doceerde systematische theologie in Makassar en Tomohon, Indonesia (1971-1980), en missiologie in Utrecht (1982-2003). Hij begeleidde 27 promovendi en publiceerde, behalve een handboek over missiologie, historische en systematische artikelen over zending en apostolaat. Bij zijn afscheid (2003) werd hem de bundel *Towards an Intercultural Theology* aangeboden. Momenteel werkt hij aan een studie over "Jesus Christ in World history: Presence and representation".

Drs J. van de Wal (1939) heeft van 1968 tot 1977 als zendingspredikant namens de Nederlandse Hervormde Kerk in dienst van twee Indonesische kerken gewerkt, de Gepsultra in Zuidoost-Celebes en de Gereja Kristen Indonesia in West-Java. Van 1977 tot 1987 werkte hij als consulent maatschappelijk activeringswerk in de provincie Groningen. Van 1987 tot 2002 was hij als predikant verbonden eerst aan de Hervormde gemeente Diepenheim, later aan de Samen-op-Weg gemeente Arnhem. De rol van kerk en zending in het dekolonisatieproces heeft zijn speciale belangstelling.

Drs A.W. Aarnoutse (1972), studeerde theologie aan de THU Kampen, waar hij na zijn afstuderen (2000) als assistent-onderzoeker kerkgeschiedenis werkzaam was bij het Sint-Petersburgproject (1717-1927) en het onderzoek naar de Protestantse Kerk op de Molukken (1606-1935).

WERKGROEP VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE
NEDERLANDSE ZENDING EN OVERZEESE KERKEN

*THE SOCIETY FOR THE HISTORY OF DUTCH MISSIONS
AND OVERSEAS CHURCHES*

Adres/Address: Stichting WZOK, c/o Theologische Universiteit van de
Gereformeerde Kerken in Nederland, Postbus 5021, 8260 GA Kampen,
Nederland

Telefoon/Telephone: 038 33 71 600

Fax/Telefax 038 33 71 613

Postgiro/Postal account: 234641 (Theologische Universiteit GKN, Kampen)

Bestuur van de Werkgroep:

Board of the Society:

Prof. dr P.N. Holtrop (voorzitter/*chair*)

Dr Th. van den End (secretaris/*secretary*)

Dr A.Th. Boone

Dr A. Hoekema

Dr Chr.G.F. de Jong

Dr H. Reenders

De Werkgroep, opgericht in 1993 en op 5 januari 1994 als Stichting ingeschreven in het register van de Kamer van Koophandel te Zwolle (S. 24969), is gevestigd te Kampen. De Werkgroep stelt zich ten doel het stimuleren van wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de geschiedenis van de Nederlandse zending en overzeese kerken. Zij tracht dat doel te bereiken door het organiseren van wetenschappelijke bijeenkomsten en door de uitgave van het *Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken*, de *Kleine Reeks* en de *Grote Reeks*.

The Society was founded in 1993 and incorporated by act of legislature January 5th, 1994. The Society has its seat at Kampen (the Netherlands). By holding meetings and by publishing the Documentatieblad (The Journal). The Society pursues the research of the history of Dutch missions and (former Dutch) overseas churches.

Kopij-aanwijzingen

Artikelen en andere bijdragen dienen geadresseerd te worden aan de secretaris van de Redactie van het *Documentatieblad*. Artikelen worden persklaar ingewacht, op diskette (IBM compatible, 3.5", MS-DOS, bij voorkeur WP 6.1 voor Windows of hoger) vergezeld van een exemplaar van de gedrukte tekst. Manuscripten mogen een lengte van 10.000 woorden niet overschrijden, voetnoten niet meegerekend. Voorzover in het Nederlands aangeboden dienen manuscripten te worden uitgevoerd volgens de regels, gegeven in P. de Buck, *Zoeken en schrijven. Handleiding bij het maken van een historisch werkstuk* (Haarlem 1982), Hoofdstuk IV (De vormgeving). De auteur dient zijn artikel vergezeld te doen gaan van een samenvatting in het Engels van maximaal 15 regels en, indien hij/zij nog niet eerder in *DZOK* publiceerde, van een beknopt curriculum vitae.

De Redactie aanvaardt geen manuscripten die reeds (of ook) elders ter publicatie zijn aangeboden. Aanvaarding van een manuscript ter publicatie in het *Documentatieblad* betekent dat de auteur het artikel niet elders zal plaatsen zonder voorafgaande toestemming van de Redactie. De Redactie is niet verplicht ongevraagd toegezonden boeken te (doen) bespreken. De Redactie behoudt zich het recht voor ten behoeve van de duidelijkheid en/of consistentie van de aangeboden tekst kleine veranderingen aan te brengen.

Manuscripts not exceeding 10.000 words, footnotes not including and accompanied by disc. IBM compatible (preferably WP 6.1 or higher for Windows) and books for review should be sent to the Editors of the Journal.

© Stichting Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken, te Kampen.

ISSN: 1380-3905.

Inhoud

M. van Selm	Dienaren van Woord en Gouvernement Predikanten en hulppredikers in Nederlands Oost- Indië 1820-1935	1-37
J.A.B. Jongeneel	Utrecht University: mission studies and overseas ministries (1636-1811)	38-54
J. van de Wal	Behoedzaam laveren. De Gereja Protestan Maluku en de Hervormde zending tijdens het Nederlandse bewind van Nieuw-Guinea	55-80
A.W. Aarnoutse	Inhoudsopgave van het Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken, 6 ^e jaargang nr. 1 (1999) – 10 ^e jaargang nr. 2 (2003)	81-91
Boekbesprekingen	Van der Woerdt, <i>Werken zolang het dag is. Jacqueline Cornélie van Andel-Rutgers (1974- 1951) gereformeerd zendelinge in Midden-Java (Locher-Scholten)</i> ; Ahmat Adam, <i>Sejarah Awal Pers dan Kebangkitan Kesadaran Keindonesiaan 1855-1913</i> (Van den End)	92-95
Personalia		96